

A SOÁ ÉS A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS KATEKÉZIS*

A Soá történelmi kvalitása körül rosszízű viták sora bontakozott ki az elmúlt évtizedekben.⁵⁶ A diskurzusok centrális kérdésévé a Soá szingularitása és/vagy hasonlósága (szimulicitása) lett. A kontroverziák máig nem jutottak nyugvópontra. Az egymásnak feszülő implicit világnézeti és/vagy „tudományos” dogmatikák harmonizálása lehetetlennek tűnik. Az adott historiográfiai kontextusban különös jelentősége van az elemzés és az értelmezés ama horizontjának, amelyet a kereszténység speciális szempontjai (a maguk nyilvánvaló axiológiája szerint) tájolnak, meggyőzően hangsúlyozva a Soá egyediségét. 1. A kereszténységet és a keresztény egyházakat (eltekintve talán Jézus közelesen várt eljövételének elmaradásától) egyetlen történelmi esemény sem állította olyan súlyos önismereti krízis elé, mint a Soá. 2. Soha genocídium nem fordult elő, amelynek áldozataival szembeni érzelmi struktúrák erodálásában, a célcsoport elleni averziók közérzeti evidenciává tételében a kereszténység olyan radikális, térben és időben alig változó szerepet vállalt volna, mint a Soába torkolló zsidóellenességben. 3. Nem ismerünk hitformát, amellyel a kereszténységnek hasonló erejű történelmi és elvi konfliktusai támadtak volna kizárólag identitáskeresési okokból, mint a választott népnek a Soá célkeresztjébe szorított bizonyágtételével. 4. A kereszténység vallástörténeti konfliktusai közül egyikben sem fenyegetett az ontológiai krízisnek az a kísértése, ami az antiszemitizmusban mindenkor jelen van, nevezetesen az egyazon isten önmagával való szembekerülése.⁵⁷ 5. Az antiszemita szellemiséget démoni módon inkarnáló Soá minden más istentelenségnél mélyebb diszparitásban áll a keresztény lelkiismeret hivatalos etikai kánonaival. (Bibliái etikai szemlélettel csak a legkörmönfontabb módon

* A tanulmány egy fejezete rövidítve megjelent a *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára* című ünnepi kiadványban (Budapest, MAZSIHISZ, 2002.).

⁵⁶ A legnevezetesebb külföldi esetet az úgynevezett *Historikerstreit* jegyzi a német historiográfiában. Magyarországon elsősorban a provinciális publicisztika és a politikai szándékok hordozta *A kommunizmus fekete könyve* című kiadvány (Bp., Nagyvilág Kiadó, 2000.) körül támadt viták hozták felszínre a kérdést.

⁵⁷ A gondolat megfogalmazója Karl Barth. Idézi Friedrich-Wilhelm Marquardt: *Verwegenheiten. Theologische Stücke aus Berlin*. München, Chr. Kaiser Verlag, 1981. 315.

lehet származási törésvonalak szerint különbséget tenni a szeretet parancsolatának érvényesítésénél.) 6. A náciizmus szekuláris messianizmusa és antihumánus kinövéssei a keresztény lelkiismeretet „képviselő” többség számára mindig is kevésbé voltak csak problematikusak, mint a másik nagy történelmi diktatúra, a 20. századi kommunista totalitarizmus anómiái.⁵⁸ 7. Végül szinguláris a Soá azért, mert a benne megtörtént mártírium az egyetlen olyan post Christum crucifixum áldozat, amely az egykor keresztfára jutó Egy Zsidóhoz hasonló szoteriológiai (megváltó) érvennyel tesz bizonyosságot az „üdvörténet” ismeretében ante Christum natum dispozicióba sodródott 20. századi „népek” előtt a Sínai-hegyi szövetségről és annak ígéről.

E vázlattal látszólag áll csak ellentétben, hogy a Soának a keresztény identitást, a keresztény hagyományt, a keresztény nyelvezetet megkérdőjelező kvalitása a mindennapi élet valóságában igen vontatottan tudatosult. Az eszmei-teológiai váltóátállítás jelei először a protestáns egyházak körében jelentkezték.⁵⁹ A katolikus kereszténység ehhez képest óriási késéssel és igen mérsékelt szenzibilitással reagált.⁶⁰ Az igazi fordulatot köreikben a II. Vatikáni Zsinat hozta el. A zsinat *Nostra Aetate* című dokumentumának a zsidó és keresztény viszonyt tematizáló és azóta rendszeresen idézett passzusa – minden hiányossága és szemléletbeli avíttsága ellenére is – alapjaiban tette kérdésessé a latin kereszténység zsidóságról vallott brutális nézeteinek két évezredes hagyományát.⁶¹ A zsinati irattal a római katolikus egyházban hivatalos állásponttá vált az egyházi-teológiai zsidóellenesség feletti ítélet, és az évezredes elidegenedéstörténetet – legalábbis elvi lehetőségeiben – a zsidó-keresztény viszony új perspektívája váltotta fel. Az azóta eltelt évtizedekben a reorientáció számos jelével találkozhattunk. Közös lényegük a kereszténység és a zsidóság esszenciális közösségének egyházi-teológiai sikon való tudatosítása,

⁵⁸ Karl Barth sokat támadott, de sem elméletileg, sem empirikusan érdemben nem cáfolt klasszikus interpretációja alapján a mérleg egyik oldalán a kereszténységet valódi theos- és christos-szurrogátum veszélyével fenyegető náciizmus és a zsidóellenesség, a másikon pedig az a-teista és a-krisztianus bolsevizmus és kommunizmus állt. (Karl Barth: *Die Kirche zwischen Ost und West. Vortrag*. Zürich, Evangelischer Verlag A.G. Zürich-Zollikon, 1949.) A vitához lásd még Karsai László: *Holokauszt*. [s. l.], Pannonica Kiadó, 2001. 7-17. Majsai Tamás: *A Soá szingularitása, avagy a saruk leoldása. Hozzászólás egy volt Soá-kutató (egykor közeli barátom) szellemi metamorfózisához*. WJLF-élőadások 6. Bp., Wesley János Lelkészkepző Főiskola, 2000.

⁵⁹ Például: *Der ungekündigte Bund*. Stuttgart, Kreuz-Verlag, 1962.

⁶⁰ Például: *Die Kirchen und das Judentum. Dokumente 1945–1985*. Hrsg. von Rolf Rendtorff und Hans Herman Henrix. Paderborn–München, Verlag Bonifatius-Druckerei–Chr. Kaiser Verlag, 1989².

⁶¹ A dokumentum szövegét és létrejöttének történelmi körülményeit lásd *A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai*. Bp., Szent István Társulat [továbbiakban: SZIT], [1975⁴.] 405–413.

e felfogás gyakorlati megnyilatkozási formákat is kereső szorgalmazása. A változást hordozó események sorából kiemelkednek az egyház II. János Pál pápa személyével fémjelzett „privát” és intézményes eseményei. A széles közvéleményhez közvetlenül is eljutó pápai-kuriális megnyilatkozásoknál (mint pl. II. János Pál pápának a Soá mártírjai előtti főhajtása 1979-ben Birkenauban „korunk Golgotá”-ján,⁶² a római zsinagógában tett 1986-os látogatása, az 1998-ban kibocsátott Soá-dokumentum,⁶³ a bocsánatkérés a keresztények által zsidóknak okozott bántásokért és fájdalmakért⁶⁴) nem kevéssé jelentősek azok az intézkedések, amelyek a hitoktatás területén igyekeznek szemléletváltást elérni a zsidó-keresztény kapcsolatokban.⁶⁵ A leírt szavakra időt soha nem sajnáló Szentszék már a keresztény antiszemitizmus revidálásának nyitányát jelentő *Nostra Aetate*-ben is a hittant tanítókat tekinti az ügy legfontosabb szereplőinek: „Gondoljanak tehát arra mindazok, akik hittant tanítanak vagy Isten igéjét hirdetik, hogy olyasmit ne tanítsanak, ami nem felel meg az evangéliumi igazságnak és a krisztusi szellemnek.”⁶⁶

Dolgozatunk célja annak az elemzése, hogy a zsidósággal való kapcsolatok reparálása iránt újabban megnyilvánuló világegyházi érdeklődés (amely egyes tényezők részéről határozott proizraelita teológiai-lelkiségi törekvéssel is párosul) miként tükröződik a magyarországi katolikus vallás-, vagy hittantánításban, átfogó néven katekézisben.⁶⁷ Vizsgálódásunkat az

⁶² Lásd A hit és a szeretet győzelme a gyűlölet felett. II. János Pál pápa auschwitzi beszéde. In: *Vigilia* 1979/9. 577-579. A Jan Dobraczynski–Balássy Péter: Maximilian Kolbe (Ecclesia Könyvkiadó, 1982³) című kiadvány éppen az idézett gondolatot tartalmazó mondat előtt szakítja meg a töredékesen közölt beszédet.

⁶³ A dokumentumot a magyarországi katolikus egyház illetékesei elrejtették azok elől, akikhez szól: a katolikus hívek elől. Az egyházi hetilapok egyike sem közölte. A dokumentumot egyetlen egyházi periodika, a *Vigilia* című értelmiségi havilap publikálta (1998/5.), úgy azonban, hogy a címloldal tartalmi ajánlásai közé már nem tartotta érdemesnek felvenni. Az úgynevezett átlagolvasó – a civil újságok ismertetőin kívül – a dokumentumot első oldalon közlő zsidó hetilap jóvoltából figyelhetett fel rá (*Új Élet*, 1998. április 1.).

⁶⁴ Lásd *Bocsássunk meg és kérjünk bocsánatot! II. János Pál pápa szentföldi zarándokútjának beszédei és nagyböjt első vasárnapi homíliája*. Bp., SZIT, 2000. 16.

⁶⁵ „A Zsinat után jelentős dokumentumok kiadására került sor, melyek a katekézist gyökeresen megújították az Egyházban. Ezen dokumentumokat minden katekétának ismernie kell.” (TZ-K-1 54.) A legfontosabb dokumentumokról áttekintést ad: KÁD 9–14. Lásd még: TZ-K-1 54–56. (A hivatkozások feloldását lásd a tanulmány végén közölt bibliográfiai enumerációnál.)

⁶⁶ *A II. Vatikáni Zsinat...* 412.

⁶⁷ Ilyen elemzésekre Magyarországon először 1992-ben került sor, amikor egy emberi jogi tárgyú konferencia *Zsidóság a tankönyvekben és a hittankönyvekben* címmel egyik szekciójában témájává tette. A tárgykör előadásai megjelentek: *A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat. Zsidóság a tankönyvekben*. Összeállította Raj Tamás.

írásértelmezés roppant jelentőségű teológiai mentálhigiéniai szempontjai mellett néhány aktuális történelmi-társadalmi körülmény is indokolja. Ilyen mindjárt az antiszemitizmus és az előítéletesség egyházas-vallásos környezetben tapasztalható (és újabban erősödő) jelenlétének közismert ténye,⁶⁸ a zsidó-keresztény együttélés kérdéseinek rendszerváltás előtti elfojtását követően felszínre buggyant hétköznapi antiszemitizmus, a katolikus egyház 1989 után látványosan megnövekedett közéleti szerepvállalása. És ilyen az oktatási piacon megerősödő egyházi jelenlét is (amelyről sokan gondolják úgy, hogy meghatározó médiuma a magyar társadalom erkölcsi megújulásának), valamint az ezzel együtt járó megsokasodása azoknak az – állampárti korszakban feltételezett béklyóktól immár bizonyosan nem megerhelt körülmények között megjelentetett – katolikus hittankönyvi kiadványoknak, amelyek – az MKD hitvallása értelmében – formatív tényezői kívánnak lenni „a szeretetet a mindennapi életben gyakorlattá” váltó „nagykorú keresztény” személyiség kialakításának.⁶⁹

A dolgozatban utalásszerűen bemutatjuk a zsidó és keresztény kapcsolatok kateketikai kezelését meghatározó legfontosabb tanítóhivatali koordinátopontokat, és röviden megvizsgáljuk azt is, hogy miként tükröződnek e tényezők a magyarországi katolikus egyház kateketikai praxisát meghatározó valláspedagógiai szakirodalomban. A munka második fejezetében áttekintjük, hogy mennyiben érvényesülnek a Soá teológiai-hermeneutikai konzekvenciái a gyakorlati katekézis hittankönyveiben, és részletesen elemezzük e tankönyvi közegnek a Soá egyházi-teológiai reflexióját legegységesebben tükröző egyháztörténelmi tárgyú köteteit, fejezeteit.

Az elemzett opusok sorából kiemelkednek a korosztályok teljességét átfogni kívánó sorozatok.⁷⁰ Ilyen kiadványokat négy kiadó jegyez. a) A Szent István Társulat,⁷¹ b) a Pécsi Püspökség,⁷² c) a Mária Iskolatestvérek Szerzetes

Bp., Makkabi, 1994. A katolikus hittankönyvekkel Szécsi József foglalkozott (*A magyarországi katolikus hittankönyvek zsidóságképe*. Uo. 49–63.) Szécsi József szerint a hittankönyvekben „talán nem az a probléma, hogy mit tanítottak, hanem az, hogy mit nem.” Ennek ellenére tévesnek és általánosítónak ítéli, hogy a tankönyvekben a passió prezentálásánál „a zsidók, a nép megjelölés” utal a felelősökre. (58.)

⁶⁸ Például: Kovács András: Vallás és vallásosság a mai magyar egyetemisták körében. In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam-egyház-oktatás-iskola-társadalom a 20. században*. Szerk. Nagy Péter Tibor. Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 245–254.

⁶⁹ MKD 46.

⁷⁰ Ezek közül hármat Tarjányi Zoltán recens egyetemi tankönyve is megemlíti: TZ-K-1 58.

⁷¹ A sorozat kötetei 1968-ra nyúlnak vissza. A II. Vatikáni Zsinat hatására a Magyar Katolikus Püspöki Kar pályázatot írt ki öt hittankönyv elkészítésére, és létrehozta egy ezzel kapcsolatos munkaágot is, a Püspökkari Hittankönyvi Bizottságot. A nyertes pályamunkákat, azok egy részét azóta is kiadják. (TZ-K-1 56–57.) A sorozatból nem állt

Rend és *d*) a Márton Áron Kiadó (a Magyar Katolikus Püspöki Kar Lelkipásztori Intézetének Kiadója).⁷³

A vizsgálódásba bevont tankönyvek körének kijelölésében nem törekedtünk teljességre. A szerző számára közvetlenül rendelkezésre álló teológiai főiskolai könyvtár valláspedagógiai állományában lévő köteteket vettük vizsgálat alá. A figyelembe vett munkák mindegyike olyan, amelyen rajta van az egyházi, esetleg valamely felelős egyházi stallumot viselő személy nihil obstatja, vagy amelyet valamely magyarországi katolikus egyházi kiadó jegyez. Jelentős részük elfogadott, jóváhagyott, a katolikus egyház hittani tanterve szerint készült kiadvány. A szakirodalmi utalások alapján megállapíthattuk, hogy a hetvennégy munka tartalmazza a mai katolikus katechetikai irodalom érvényes megállapításokra feljogosító kurrens darabjait. (Az átnézett valláspedagógiai művek felsorolását szerkesztési megfontolásokból a dolgozat végén közöljük az egyes kiadványok hivatkozási betűjeleinek ábécérendjében.)

A zsidó és keresztény kapcsolatok szempontjából tartalmilag reprezentatív szentszéki álláspontok

A II. Vatikáni Zsinatnak két dokumentuma foglalkozik közvetlenül is a zsidó-keresztény kapcsolatok kérdésével. *1. A Nostra Aetate* 4. Pontja (Benső kapcsolat az izraelita vallással). Az irat legfontosabb gondolatai: *a*) az egyház Istennek a zsidókkal kötött szövetségéből táplálkozik; *b*) Isten a zsidókat annak ellenére is szereti, hogy többségük „nem fogadta el az evangéliumot”; *c*) Jézus haláláért nem „lehet megkülönböztetés nélkül minden akkori zsidónak vagy éppen a mai zsidóságnak rovására írni azt, amit övele kínszenvedések műveltek. És ha az egyház lett is az Isten új népe, mégsem szabad úgy szólni a zsidókról, mintha kárhozatra szánta vagy megátkozta volna őket Isten, és mintha ez a szentírásból következne.” *d*) Az egyház „mélyen sajnálja [...] mindazt a gyűlöletet, üldözést és az antiszemitizmusnak sokféle

rendelkezésünkre két munka: *Az üdvösség története és Keresztény élet*. A BF-VaÚ a sorozatba később felvett kötet lehet.

⁷² Bajtai Zsigmond vémei plébános nyolcosztályos hittankönyvsorozatából nem álltak rendelkezésünkre a 2. és 3. osztályos kötetek (*Ilyeneké az Isten országa; Jézus, a mi életünk*) és a bérmeákozók számára készült „*Jöjj, szentlélek!*”, valamint négy munkafüzet. (E munkákról a kiadványok hátsó kötetborítói tájékoztatnak.)

⁷³ A *Hit és erkölcs* címmel megjelent sorozat francia alapkönyvek felhasználásával készült (lásd TZ-K-1 58.). A külföldi háttérre mindenesetre csak a kötetek szerzőjeként megjelölt, legtöbbször semmit mondó „Champagnat Csoport” utal.

megnyilatkozását, amely bármikor és bárki részéről a zsidók ellen irányult.”⁷⁴
 2. A *Dei Verbum* című dogmatikai konstitúció hangsúlyozza, hogy az emberiség üdvét akaró Isten a maga végtelen szeretetéből kiválasztotta Izrael népét, rábízta ígéreteit, amelyek aztán az Újszövetségben kapják meg a maguk teljes értelmét.⁷⁵

A zsinati irányelveket 1974-ben és 1985-ben két további útmutatás konkretizálta kifejezetten a katekézis feladataira tekintettel.⁷⁶

A jellegükből következően korlátos hatékonyságú zsinati dokumentumoknál szélesebb körű kisugárzása van a Katolikus Egyház Katekizmusa (KEK) című valláspedagógiai alapl műnek.⁷⁷ A kiadvány, amelynek teológiai cantus firmusát az Újszövetségben célba érő, ám az egyház feladhatatlan fundamentumai közé tartozó Tánák (antiszemita szóhasználatlaltal Ószövetség) dialektikus tipológiai értelmezése adja meg (azaz, hogy a két szövetség kölcsönösen benne rejtőzik egymásban), többek között kiemeli Jézus zsidó származásának tényeit, a keresztény és a zsidó hit összetartozását,⁷⁸ Jézus kötődését a farizeus mozgalomhoz, a keresztthalált értelmező általános emberi (tehát nem zsidó) bünt, zsidók és keresztények összetartozását a messiáshitben.⁷⁹ A KEK útmutatásainak gyakorlati átültetését segítő KÁD külön is hangsúlyozza a zsidóság irányában ápoltt kapcsolatok elmélyítésének fontosságát, a katekézisnek ebben játszott enormis szerepét. Sőt egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a katekézis célja az antiszemitizmus minden formájának legyőzése.”⁸⁰

⁷⁴ *A II. Vatikáni Zsinat...* 411-412.

⁷⁵ Lásd: Dogmatikai konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról. In: *A II. Vatikáni Zsinat...* 150–151.

⁷⁶ a) Irányelvek és szempontok a Nostra Aetate zsinati nyilatkozat 4. pontjának végrehajtásához. b) Útmutatás a zsidók és a zsidóság helyes ábrázolásához a katolikus egyház ígehirdetésében és hitoktatásában. In: Reinhard Neudecker: *Az egy Isten sok arca*. Bp., Magyar Keresztény–Zsidó Tanács–Mérleg. (Keresztény–Zsidó Párbeszéd Könyvtára 1.) 1992. 31–53.

⁷⁷ A Trienti Zsinat határozata alapján 1566-ban megjelent Római Katekizmus II. Vatikáni Zsinat utáni megfelelője az 1992-ben kiadott *Catholicae Ecclesiae Catechismus* (Katolikus Egyház Katekizmusa). – A kateketika „modernizmus” értékregiszterét felvonultató kiadvány éveken át hiánycikk volt a hazai egyházi könyvtárakban. (Új kiadása a napokban jelent meg.)

⁷⁸ A Jézust felkereső keleti bölcsek érkezése „annak jelképe, hogy a pogányok csak úgy tudják felfedezni és imádni [...] a világ Üdvözítőjét, ha a zsidók felé fordulnak [...]. Vízkereszt kinyilvánítja, hogy »a pogány nemzetek összessége belép a patriarchák családjába és eljut az *israelitica dignitasra* [«]”. (528.)

⁷⁹ KEK 423., 488., 574–575., 597–599., 839–40., 1096. cikkelyek.

⁸⁰ KÁD 151. (199. cikkely) A szöveg többek között hivatkozik a *Nostra Aetate*-ra. – A

A) Intézményes katechetikai vonatkozású állásfoglalások. A „KÁD-ban megfogalmazott [...] szemléletváltásra”⁸¹ épülő MKD összeállítói a magyar viszonyok között sem az antiszemitizmus vallási problémáit, sem a zsidó-keresztény kapcsolatokat nem tekintik relevánsnak. Az érdektelenség látványos megnyilatkozása, hogy a magyar direktórium a Nostra Aetate dokumentumot meg sem említi. A tárggyal kapcsolatban a legszélesebb horizonton is egyetlen lapidáris megjegyzésre bukkanhatunk. A Szentírás alkalmazásának alapvető katechetikai-pedagógiai-módszertani szabályai című alfejezet említi, hogy „a katekézis során mindenképpen kerülni kell az Ószövetségi Szentírás egyes részleteinek nem megfelelően előkészített, és az életkornak nem megfelelő bemutatását.”⁸² Gazdagon tárgyalja ellenben a kiadvány a közéleti és politikai szerepvállalás, a közvélemény-formáló személyiség, a házasság, család, szexualitás kérdéseit.⁸³ (Ugyanezt a gyakorlatot tükrözi a felsőoktatás céljaira összeállított KEKt is, amelynek regiszterében – szemben a KEK-kel – hiába keressük a zsidók, zsidóság címszavakat.⁸⁴)

B) A katekétaképzés oktatási szempontjait tükröző egyetemi tankönyvek. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának két valláspedagógiai kiadványsorozatát jegyző Tarjányi Zoltán sem szűkebb, sem tágabb értelemben nem tekinti tárgyába vágó kérdésnek a Soát és a zsidó-keresztény kapcsolatokat. A TZ-P-1 tárgyalja ugyan „az ószövetségi zsidó nevelés”-t, ám eltekintve néhány térben és időben elmosódó utalástól, a szerző számára a zsidó vallás holt valóság, amelynek múltbeli értékeit a küldetésének örökösévé lett egyház⁸⁵ viszi tovább. A zsinagóga aktuális értékei iránti pedagógiai érdektelenség kontrasztja a „nemzeti nevelés”, a magyar nyelv, az irodalom és a népművészet ápolása iránti – nem éppen Vatikánkonform – elkötelezettség egészíti ki.⁸⁶ Katechetikai opusaiban Tarjányi még ennél is

KEK-kel kapcsolatos Ratzinger–Schönborn-féle kiadvány botrányosnak minősíti „a keresztény teológiában talán még a mai napig sem teljesen leküzdött antijudaizmust” (az utóbbi kifejezés a teológiai gyökerű antiszemitizmus lényegeltakaró eufémizmusa), és a KÁD-hoz hasonlóan kiemeli, hogy „a katekézis egyik legsürgetőbb feladata napjainkban az, hogy felébressze az Ószövetség iránti érzéket az emberekben”. (RS-BKEK 88–90.) – Az ÓD-II is hangsúlyozza a zsidó néppel fenntartott kapcsolatok speciális jelentőségét: „Sok terület van, melyeken a keresztények dialógust folytathatnak a zsidókkal vagy együttműködhetnek velük, például közösen harcolva az antiszemitizmus, a vallási fanatizmus és a szektásság ellen.” (113.)

⁸¹ MKD 12.

⁸² MKD 94.

⁸³ MKD 82-85., 87-88.

⁸⁴ Hasonló tendencia megfigyelhető azonban a bolognai kiadású ÚK-ban is.

⁸⁵ TZ-P-1 44.

⁸⁶ TZ-P-3 101., 107. A hittankönyvi irodalom nacionalisztikus felhangjaival szemben a vatikáni ekkleziológia nem lelkesedik a nemzeti értékekért. A nemzeti tematikát a KEK

kevésbé szenzibilis a zsidó dimenzióra. A zsidósághoz fűződő keresztény kapcsolatok elmélyítéséhez az ökumené témája⁸⁷ éppoly alkalmatlan számára, mint az élmény- és tapasztalásorientált módszertant hangsúlyozó liturgikus katekézis.⁸⁸ A didaktikailag eminens jelentőségű Tánákról sem olvashatunk többet néhány illusztrációs és tipologikus közhelynél.⁸⁹ A Nostra Aetate a Tarjányi-kötetek egyike sem adja meg irodalmi utalásként.

C) Tantervi irodalom. A szakirodalomban egyetlen ilyen kiadványt találtunk, az RKHT-t. A „őszövetségi” anyaggal kapcsolatban sporadikusan kitér ugyan a tanterv a két bibliai könyv összetartozásának ügyére, és a nevelési célok között is fel-felbukkan a zsidóság hittapasztalatának, messiásvárásának megismertetése, valamint az „Őszövetség” megszerettetésének kateketikai célja, de nem ismeri a zsidó-keresztény kapcsolatoknak a szentszéki instrukciókban kifejezésre jutó minőségét. A szerző szemléletét alapvetően a keresztény szuperioritáselmélet toposzai jellemzik (a Tánák mint prefiguráció, az Újszövetség mint az előbbi beteljesedése és tökéletesítése), amelyek között olykor a beteljesítéselmélet durva evolucionarizmusa is megjelenik: az „őszövetségi” ember hitvilágát semmiképpen sem szabad ugyan lebecsülni, „ugyanakkor nagy baj lenne, ha mi vissza akarnánk térni az ő szintjükre.”⁹⁰ Teológiai kvalitással bíró praesens zsidóság a tanterv koncepciójában sem létezik. Ahol ennek feltételezésére elvételre sor kerülhetne (pl. „a zsidó vallás sajátosságai” című óránál vagy az ökumenikus anyagnál⁹¹), az előzmények és a megfelelő didaktikai instrukciók hiánya folytán aligha feltételelezhető a szentszéki teológiai álláspont érvényesülése. Nem ismerik a zsidó-keresztény tematikát az erkölcsstani fejezetek sem. (Az egyháztörténelmi tananyagról később ejtünk szót.)

D) Módszertani kiadványok, segédiradalom. A módszertani kategóriába formailag négy kiadványt sorolhatunk. A szentszéki célkitűzést, zsidók és keresztények kapcsolatának cselekvő előmozdítását finoman szólva egyik sem tekinti kateketikai feladatnak. A KL-Vk további antiszemita konkretizálást ad (mindenekelőtt a zsidó deicidium retorikai elemeinek kiemelésével) a zsidóellenes felhangokkal egyébként is jócskán telített Bajtai-

teológiai szempontok alapján itéli meg: „a keresztelő kutakból születik Isten újszövetségi népe, amely a nemzetek, kultúrák, fajok, nemek minden természetes vagy emberi hatásait túlhaladja”. (1267. cikkely)

⁸⁷ TZ-K-1 162–167.

⁸⁸ Például: TZ-K-2 147–155.

⁸⁹ Például: TZ-K-2 33.

⁹⁰ RKHT 38., 45. – Az „Őszövetség”, zsidók, zsidóság, zsidó vallás, Újszövetség témaelemek többször is előkerülnek a tantervben (lásd 7-ikes, 10-ikes és 12-ikes anyag).

⁹¹ RKHT 73–75.

féle köteteknek.⁹² Hasonlóképpen jár el a steril szöveggel dolgozó, elsősorban képi kommunikációra törekvő, de éppen ezért kiegyensúlyozott szellemiségű alsós hittankönyvet (EKL-MASZ) módszertanilag interpretáló SZHF is.⁹³ Szentmártoni Mihály vallásdidaktikai munkája az explicit zsidóellenes gorombaságoktól lényegileg tartózkodik ugyan, a farizeusokról szólva ezt az egyensúlyt elveszti.⁹⁴ Az általános tendenciához képest bizonyos kivételt képez a szakmailag igényesnek mondható, ám gyakorlatilag periferikus GYE-IGYV.⁹⁵ A kiadvány figyelmeztet rá, hogy „vigyázzunk a »zsidók« kifejezés használatára! Ez, így – kerülendő.”⁹⁶ E figyelmeztetésnél többet azonban e kötet sem szentel a zsidó-keresztény dimenzióknak.⁹⁷ A segédiródlalom darabjai⁹⁸ nem tartalmazzak a zsidó (vagy más) vallást sértő kitételeket, de nem is ösztönöznek a zsidó-keresztény problémák kreatív kezelésére.

⁹² KL-Vk 109.

⁹³ SZHF 58.

⁹⁴ SZM-VA 16–17., 27–28.

⁹⁵ A munka applikációs igényvel, differenciált pedagógiai módszertannal, interiorizációs szemlélettel dolgozza fel a bibliai, egyházi, ünnepi, hitbeli kérdéseket. Mivel nem kapcsolódik konkrét hittankönyvhöz, gyakorlati alkalmazásának valószínűsége elenyésző.

⁹⁶ GYE-IGYV 84.

⁹⁷ *Az Emberek között élünk, Isten gondot visel ránk* című fejezetben például szó esik a „többi népek”-ről, akiknek „talán más a bőrszínük is, mások a szokásaik” (54–55.); az *Embértársaink: nemek, életkorok, emberfajták* című fejezetben olvashatunk eszkimókról, négerekről, cigányokról (igaz, róluk csak zárójelben; 38.), a zsidók azonban nem kerülnek szóba.

⁹⁸ Óvónők Kiskönyvtára sorozat: LM-MKE, OSI-ÓHN. Új Ember Pasztorális füzetek: KSZR-JSZH, SG-ÉNC. Márton Áron Kiadó Katechetikai segédanyag kiadványsorozata: HÉL-1, HÉL-2, HÉL-3, HÉL-4, HÉL-6.

A zsidó és keresztény kapcsolatok a forgalomban lévő hittankönyvekben

Általános megfigyelések

a) A hittankönyvi irodalomban nem érvényesül a Soá vallásdidaktikai reflexiója és a zsidó-keresztény összetartozásnak vatikáni szellemében (és az ún. korrelációs didaktika, illetve elementarizációs szemlélet értelmében⁹⁹) való tudatosítása. A kiadványok nem tekintik feladatuknak a tanulók aktív (esetleg élménypedagógiai) megismertetését a zsidó vallással és a mai zsidósággal; a zsidóság hitének, életének interiorizált közelítését a keresztény identitáshoz; a hagyományos antiszemita itemek kigyomlálását, a mélyen gyökerező, textuálisan és transztextuálisan hordozott beidegződések, előítéletek korrigálását.¹⁰⁰ A tankönyvek túlnyomó többségében a posztbiblikus és az aktuális zsidóság vagy indifferens, vagy nem létező realitás. Ahol mégis megjelenik, ott nem más, mint kommunikációs fantazma, az „őszövségi” múlt közvetlen kontinuum, amelynek vallástörténeti helyi értékét a kétezer évvel ezelőtti textusokban fellelni vélt valóság keresztény szuperioritás- és szubsztitúcióelméleti paneljei¹⁰¹ jelölik ki. A kateketikai munkák a lehetőségét sem vetik fel annak, hogy a posztbiblikus rabbinikus vagy Talmud-zsidóság éppúgy „meghaladhatja” (ha már haladni kell!) a Tánák világát (mondjuk a gyakran érvényesülő kronológiai és evolúciós logika értelmében, a *mi lett később?* újkori bálványja jegyében), mint az Újszövetség népe.

b) A Soá utáni teológiai reorientáció egyik nagy gondolatát, hogy Izrael kiválasztottsága maradandó, és Isten post Christum crucifixum sem

⁹⁹ Például: Heike Bee-Schroedter: Die Shoah als Herausforderung an das traditionelle Selbstverständnis historisch-kritischer Exegese. Religionspädagogische Impulse für eine kontextuelle bibeltheologische Hermeneutik. In: „*Nun steht aber diese Sache im Evangelium...*” *Zur Frage nach den Anfängen des christlichen Antijudaismus*. Hrsg. von Rainer Kampling. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 1999. 321-363.

¹⁰⁰ Az OSI-ÓHN például hangsúlyozza az „irányított megfigyelés, tapasztalatszerzés” révén megvalósuló pedagógiai értékközvetítés módszertani szempontjait (61.), a számtalan „terepgyakorlati” ötlet között (43., 68–71.) azonban még véletlenül sem merül fel egy zsidó közösséggel, a zsinagógái kultusszal való megismerkedés vagy egy környéken lévő zsidó temető felkeresésének gondolata.

¹⁰¹ A szubsztitúciós elmélet értelmében Krisztus halála után a választott nép feladatát a kereszténység viszi tovább, Izrael pedig profanizálódik, visszacsúszik a népek teológiai rangjára. (Pl. a húsvétal kapcsolatban: KHE-9 76.) Bővebben lásd Majsai Tamás: A soá [holocaust] és a zsidóság napjaink református hittankönyveiben. In: *A gyerekeknek nem mindig...* 86-87. Judentum und Christentum. In: *Theologische Realenzyklopädie* [TRE]. Band 17. (1988) 386-403.

vetette el népét, a BL-ÓKF kivételével egy kiadvány sem képviseli.¹⁰² A zsidósággal szembeni elutasító, jó esetben csak neutrális kateketikai pozíció folytán a tankönyvekben futó gondolat sem található arról, hogy milyen szerepet játszott az elvettetés teóriája a zsidó sors iránti keresztény érdektelenség és humanitárius indifferentizmus kialakulásában, Izrael népének 20. századi passiójában.

c) A katekézis tradicionális horrorhangulatát biztosító „feszítsd meg” és „vére mirajtunk és magzatainkon” deicidium-elemek lassan háttérbe szorulni látszanak ugyan, és ma már kizárólag a teologia bestiae utolsó mohikánjai ragaszkodnak hozzá. A többség megszívlelni látszik azt a teológiai alapelvet, hogy a nagypénteki halál a Mindenható üdvözítő akaratában gyökerezik, és nem a zsidó gonoszságban. Tekintve ugyanakkor a zsidó vallással szembeni arrogancia és indifferentizmus jellemezte szemléleti alaphangot, nyilvánvaló, hogy e rezerváció nem annyira a teológiai belső szoba természetes következménye, mint a szentszéki állásfoglalások kötelező figyelembevételének eredménye.

d) Az elemzett munkák (talán a BL-ÓKF kivételével) egyetlen esetben sem mutatnak érdeklődést az iránt, hogy kreatív módon éljenek azzal a szabadsággal, amelyet a KEK és egyéb vatikáni instrukciók kínálnak a zsidó-keresztény kapcsolatok reparálására. (Mondjuk, csak oly mértékben, amennyire a szentszéki a-nacionalista pozíciótól távol áll a Hitvallás Kalendárium egyik szerzőjének lelkesedése a kolozsvári bevonulásért.¹⁰³) Valójában már az is jó esetben számít, ha szemléletükben az egyes művek nem lépik át a II. Vatikáni Zsinat utáni hivatalos dokumentumokban is benne rejlő teológiai konvencionális alsó határát.¹⁰⁴

e) A magyarországi katolikus kateketikai irodalomban a Soá nem tárgya a keresztény lelkiismeretnek, és nem programpontja a történelmi megismerésnek sem. Az áttekintett kiadványokban maga a kifejezés sem ismert. Az alternatív Holocaust szó egyetlen opusban, Tomka Ferenc apologetikus munkájában fordul elő. A Soá egyes tartalmi összefüggései (többnyire periférikus minőségben) kizárólag az egyháztörténelmi tematikájú kötetekben bukkannak fel. Itt sem a centrális problémák között, hanem az

¹⁰² E teológiai alapmeggyőződést formába öntő modellek bemutatását és értékelését lásd: Majsai: *A soá [holocaust] és a zsidóság...* (87–88.); TRE: ibidem.

¹⁰³ HK-02 81–82.

¹⁰⁴ Érdemes azonban figyelembe vennünk, hogy a zsidó szentírást illetően például még Joseph Ratzinger bíboros is óvatos kételyeknek ad hangot, és úgy véli, a zsidóságban az alacsonyabb rendű Tánák-tradíció él tovább, amelyet a kereszténység meghaladott. Lásd: Joseph Ratzinger bíboros a zsidóságról. In: Kránitz Mihály: *Alapvető hittan I. Kinyilatkoztatás, vallás, vallások.* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának kiadványai. Bp., SZIT, 2000. 244–247.

egyház hősi küzdelmeinek színterévé lett náciellenes resistance eseményeinek patinás, de mégis parciális vonulataként. A deficit nem véletlen. Következménye annak a felfogásnak, amely a vallási önismeret érdektelen elemévé degradálja az (egyházi) antiszemitizmus, a keresztes háborúk és kényszerkonverziók zsidó aspektusait vagy éppen az újkori pogromokat.

f) A szerzők bibliai, izagógikai és bibliai kortörténeti tájékozottsága rendre elmarad egy jobb színvonalú világi gimnázium másodéves tanulóitól is.¹⁰⁵ Teológiai és vallástörténeti állításait nem tárgyismeret alapozza meg, hanem az évszázados dogmatikus vélekedések ostoba kliséi. (Emblematikus eset a hittankönyvi farizeuskép.)

g) A vizsgált kiadványok szerzői (amiként az egyház sajtója is) szégyellik (mert nem illik bele világgépükbe), és így módszeresen el is rejtik a katekumen elől egyházuk egyik legnagyobb vallástörténeti teljesítményét, a zsidó-keresztény kapcsolatok újraértékelésében tett 20. századi eredményeit.

h) Az antiszemitizmushoz hasonló érdektelenség jeleire bukkanunk az olyan egyetemes kérdésekkel kapcsolatban is, mint rasszizmus, fasizmus, xenofóbia, kisebbségek, cigányság, amelyekkel a katekumen legfeljebb az általánosság szintjén találkozhat (pl. „minden ember felebarátunk, a közellévő is”, „szeretjük ellenségeinket”¹⁰⁶). A tankönyvekben olykor-olykor teret kap egy-egy modernizációs kérdés is (szenvedélybetegségek, ökológiai felelősség, szociális problémák etc.¹⁰⁷), a szellemi-mentális horizont domináns kérdései azonban a nyárspolgári szexuáletika, a nép-nemzeti kereszténykedés, a közéleti és politikai opuszdeizmus idétlenségei körül rajzolódnak ki.

i) A hittanirodalomban a vallási önkritikának nincs helye. A szerzők rutinszerűen gyalázzák a zsidó „törvényeskedést” vagy a jeruzsálemi templomban zajló kultuszt. Célzást sem tesznek azonban arra, hogy a fumigált zsidó vallási praxis legközelebbi megfelelője a burjánzó előírásokkal terhelt középkori (vagy éppen a mai) keresztény erkölcs (utóbbira a saját tankönyveikben hemzsegő parancsok, törvények, tiltások adnak példát¹⁰⁸),

¹⁰⁵ Például: Berzsenyi Dániel Gimnázium (Budapest). Lásd Fenyő D. György tankönyvét: *A Biblia az irodalomban*. Bp., Korona Nova Kiadó, 1998.

¹⁰⁶ RKTH 43–58. – Figyelemreméltó adalék azonban az is, hogy az emberi jogok 1948-as ENSZ-deklarációját egy egyházon kívüli opus tartalmazza: *Szöveggyűjtemény az Erkölcstani vázlatok c. tankönyvpótló jegyzethez*. Szerk. Szabó Pál Tivadar. Bp., Paginarum Kiadó, 1999⁴. 64–66.

¹⁰⁷ Például: KHE-10 74–104.; RE-EK 122., 127., 129.

¹⁰⁸ Például: KHE-3 35–39., 50.; az RKTH katekizmuskérdései. – A halálos bünt például, amelynek „állapotában nem vehetjük magunkhoz Jézus testét az Oltáriszentségben”, akkor követjük el, magyarázza a gyermeklélektanról feltehetően soha nem hallott szerző, „amikor tudatosan és akarattal vétünk fontos dologban Isten jósága ellen.” (KHE-3 50.)

amelyhez képest a legsötétebb farizeusi legalizmus is csak üde újgyakorlat, mint ahogy arról sem esik még véletlenül sem szó, hogy például az úgynevezett templommegtisztítás során elhangzó (és sokat hivatkozott) jézusi kritika hic et nunc célközege leginkább a katolikus templomok nemegyszer bazári milióje lehetne.

j) *A bibliai közlésekre visszanyúló (lényegileg pszeudohistóriai) zsidó és keresztény konfliktusok funkcionális jellegűek. Szerepük annak sugalmazása, mintha az egykori kollíziók tárgyi-esszenciális prefigurációi lennének a későbbi (máig tapasztalható) szociológiai természetű zsidó és nem zsidó ellentéteknek. (A KHE például, amelyben a meselemek kötetlenségével váltakoznak a keresztényellenesség zsidós idiomatizmusai, nyilvánvalóvá teszi az egyes utalások retorikai jellegét.¹⁰⁹) Az interbiblikus vallási kontroverziák történelmi összefüggéseit módszeresen mellőző irodalomban még elvétve sem találkozik a tanuló azzal, hogy például a Jézust követő és nem követő zsidók közötti viták ellentétes előjelű ortodoxiák belső diskurzusai voltak, és még kevésbé azzal, hogy ezek irodalmi megformálását már a Bibliában is különféle teológiai és ekklesiológiai determinánsok befolyásolták.*

Konkrét tapasztalatok

A zsidóságról alkotott kép főszabályát író fenti paraméterek között az is szerencsésnek mondható, ha egy-egy mű legalább kerülni próbálja, vagy éppen szemérmesen mellőzi a keresztény tradíció és nevelés hagyományos antiszemita nyelvezetét, és csak indifferens vagy jellegében tartózkodó álláspontot képvisel a zsidó-keresztény kapcsolatok releváns kérdéseiben. Tény, hogy ilyen irányú igyekezet több hittankönyvnel, hittankönyvi részletnél, kateketikai tematikánál is felismerhető. (Arányukat tekintve e munkák mindenestre jócskán mögötte maradnak a közvetlenül antiszemita vagy antiszemita konnotációjú kiadványoknak, tematikai fejezeteknek.¹¹⁰) Ide számíthatjuk a GYA-JJH-t és az EKL-MASZ-t, és megengedő esetben, azaz a deficiteknek a teológiai tisztesség

¹⁰⁹ Például: KHE-3 8., 10. – A KHE-tankönyvsorozat antiszemitizmusa különösen szomorú, ha tudjuk, hogy kiadója, a Mária Iskolatestvérek Szerzetes Rend, a Soá idején zsidó életeket mentő maristák oldalágaként megalakult kongregáció.

¹¹⁰ A palackba zárt szellem olykor rést talál magának. A BZS-J például szövegszerűen nem tartalmaz zsidóellenes kitételeket, ugyanakkor a „Jézust halálra ítélték, mert haragudták rá” (65., 71.), és a generális szubjektumot alkalmazó hasonló mondatokat kísérő képi kontrasztmegoldások (mint a jellegzetesen zsidós exteriört viselő marcona zsidók, vagy az Oltáriszentséget gyengéden kézben tartó keresztény papok; 65., 68., 71., 83.), tévedhetetlenül identifikálják az „egyesek”-et, a „haragvók”-at a katekumen lelkében és értelmében.

statikus (az adott gyakorlati helyzet konstituálta) kánonján belül lévő mértéke alapján e kategóriába sorolhatjuk még a BF-VaÚ-t (amely újszövetségileg limitált keretek között arra törekszik, hogy pozitív értékeket társítson az „Ószövetség”-hez) és az MÉF-et is, amelyből hiányzik ugyan a Soá teológiai konzekvenciáinak komolyan vétele, ám lényegileg nem is tartalmaz olyant, aminek nem lenne szabad benne lennie.

Az alábbiakban rövid összeggést adunk azokról az egymással szoros belső logikai ölelkezésben álló, többnyire egybe is mosódó legáltalánosabb teológiai, valláspedagógiai posztulátumokról, amelyek formatív befolyást tesznek arra, ahogy az áttekintett hittankönyvi irodalom alapján (az imént említettek és a BL-ÓKF kivételével) szocializálódó katekumen képet alkot magának a zsidóságról, a Soáról, a zsidó-keresztény kapcsolatokról. (A hivatkozásoknál nem törekedtünk teljességre. Megelégedtünk a példaértékű esetekkel. A lap szerkesztési kívánalmaira tekintettel a nem szó szerinti idézetek és a kevésbé konkrét utalások forráshivatkozásait az egyes tartalmi egységek végén egyesítve közöljük.)

I. A ZSIDÓ MINT A KERESZTÉNY IDENTITÁS NEGATÍV KONTRASZTJA

A kiadványok többségében zsidónak lenni jobbára két dolgot jelent: *a)* valami diszfunkciót, szégyellni valót, *b)* zavart lelkiismerettel elviselhető anakronisztikus pozitívumot.¹¹¹ A zsidó szó tárgyilagos, vagy különösképpen is pozitív tartalmú használatát a szerzők igyekeznek mellőzni (amiben segít pl. a szubsztituensként fungáló Izrael-metafora¹¹²), az elkerülhetetlen esetekben pedig technikai, liturgiai vagy hűvös történelmi információhordozó szintjére degradálják. A Jézus gyermekkorát meleg színekkel ecsetelő fejezetek például kínosan kerülnek a Megváltó zsidó származásának említését. E tényről a tanuló rendszerint olyan összefüggésben (elsősorban Jézusnak a „zsidókkal”, a „zsidó” értékrenddel való konfrontációit taglaló történetekben) szerez homályos vagy közelebbi tudást, amely egyszersmind távolító és elidegenítő is.¹¹³ A

¹¹¹ Például: „A zsidók ismerték és magyarázták az Írásokat. Tudták, hogy Isten ígérését hordozzák. Nem voltak könnyen »hívók«, különösen azért, mert a Szabadítóban földi hatalmat, politikai szabadságot vártak.” (BF-ÜT 48.) „Jézus élete a zsidó liturgikus élet keretében zajlik, de ezek is új értelmet kapnak: a keresztény húsvét misztériuma lép a zsidó húsvét helyébe, a zsidó szertartások helyét a szentségek veszik át.” (KHE-9 76.)

¹¹² Például: Jézus „Izrael népéből, Dávid családjából született.” (RE-EK 43., 141.)

¹¹³ A KHE kiadványsorozatában a második osztályos kötetben bukkan fel először a zsidó szó: „Amikor a zsidókkal vitába szállt, kijelentette, hogy ő és az Atya egy.” (KHE-2 83.) A zsidó kifejezés a kötetben ezenkívül egyszer fordul még elő, ugyanilyen kontextusban (131.). A harmadik kötetben kétszeri negatív konnotáció után (8., 10.) találkozunk első ízben a szóval úgy, hogy nem asszociál negatív tartalmat (16.). Jézusról

valláspedagógiai mondanivaló illusztrálásánál rendszeresen találkozunk különféle bárgyú mesécskékkal, ugyanakkor a rabbinikus és haszid irodalmi hagyaték klasszikus történetei még elvétve sem bukkannak fel. A zsidó vallás és a zsidó élet autentikus ábrázolása, aktuális dokumentumai ismeretlenek. A kiadványokban nem szerepelnek – mondjuk a KEK és a KÁD értelmében vett liturgiai és ökumenikus szenzibilizáció jegyében¹¹⁴ – Jézus (vagy más bibliai szereplők) zsidó származásával vagy a zsidó vallási élettel kapcsolatos tájékoztatók, kérdések (pl. „Láttál-e már zsinagógát belülről is?”¹¹⁵). A dejudaizált Jézus mint hamisítatlan meselem, mint tisztán metafizikai szubsztancia szórakoztatja a katekumeneket. A képi illusztrációk jobbra kortörténetileg atipikus ábrázolásokat tartalmaznak (lásd az operettekbe vagy egy Pochahontas-filmbe illő bibliai szereplőket¹¹⁶, a mai Jeruzsálem helyett bemutatott makettet a szent városról stb.¹¹⁷). Jézus b'rit milája (körülmetélése) és bár micvója például (amelyekben a KEK szerint „az Egyház az Újszövetség szentségeinek előképeit látja”¹¹⁸) nemcsak nem kerül kapcsolatba a zsidó vallás ma is élő gyakorlatával, de a hagyományos keresztény eufémizmusok („Jézus bemutatása a Templomban”, „a tizenkét éves Jézus a Templomban”) még illic et tunc zsidós tartalmát is elveszik e rítusoknak. Jézus atyjafainak ma is élő vallását többnyire perfekt igei alakok, múltra utaló kontextusok kommunikálják a tanulók számára (a peszáchot, a hannukát, a szabbatot és egyéb ünnepeiket a zsidók megültek, ünnepelték stb.; ezeket az ünnepeket a zsidók a *jeruzsálemi templomban* tartották meg stb.). Más esetben az értékek minőségének múltbelisége rendeli őket a tegnapi világhoz.

az első kötetben például azt tudja meg a tanuló, hogy Palesztinában élt (30.) és egy illusztráció alapján leginkább arra gondolhat, hogy édesapja egy Kossuth Lajos-szerű derék magyar ember volt (48.).

¹¹⁴ Lásd például KEK 1096-os cikkely. A kifejezetten liturgiai tárgyú vallástankönyvek, a MZ-DaU és a PL-KEI sem tesznek még gyenge kísérletet sem az ökumenizmus és a zsidó-keresztény testvériség liturgiai eszközökkel való elmélyítésére.

¹¹⁵ Mondjuk, azért, hogy lássa, hogy is imádkozott Jézus, amikor „homlokán és karjain zsidó hagyomány szerint viselte ő is az imaszíjakat ([görögül] filaktéria)” (KHE-7 16–17.), és megtudja, hogy ezeket héberül tefillinnek hívják, és nemcsak szíjak voltak, valamint azt, hogy a KHE-9-ben látható képek (amelyek érdekes módon kimaradtak az előbbi szöveg mellől, hogy egy szívdobogató Tarzan-alaknak adjanak helyet) ezt a cselekményt ábrázolják (81., 88.), s nem néhány apokalipszist (e szót magyarázza a kép melletti keretes szöveg) nyári melegben is fekete kalappal váró szürrealista vonzalmú csodabogarat. – Mindazonáltal a KHE-sorozat az egyetlen olyan opus, amely a zsidó vallás mai kultuszi gyakorlatából is közöl illusztrációs anyagot, bárha nem árulja is el, kit és mit is ábrázolnak a képek (pl.: KHE-4 15.; KHE-9 33., 81., 88.).

¹¹⁶ Például: HÉL-1 37.; KHE-6/11 15.

¹¹⁷ ÖM-JTV 40. (A BKR-HÉÉ ezzel szemben mai fényképfelvételt közöl. 67.)

¹¹⁸ KEK 1150. cikkely.

A keresztény beszéd zsidótlanítása persze túl is mutat a „célzatos” antiszemitizmuson. Egyfelől az időtlen spiritualizmust preferáló teológia kultúra következménye, másfelől funkciós jellegű: csökkenti azt a gyötrelmet, amelyet az Izraellel és a beteljesült messianizmus fikciójával való szembenézés jelent a keresztények számára, és segít ébren tartani a krisztianus kizárólagosságban gyökerező hitelmény evidenciáját.¹¹⁹

2. A ZSIDÓ KULTUSZ ÉS VALLÁS MINT A DEPRAVÁCIÓ KULTUSZA ÉS VALLÁSA

A keresztény teológia és katekézis népszerű elméleteinek egyike, hogy a zsidóság vallása Jézus korára degenerálódott. A szupponált állapotot két pólus rendezi ideológiai egységgé: a zsidók Isten ellen lázadó természetéről, testies, szekuláris, hatalmi ambíciókban kikristályosodó vallásosságáról, a Sínai-hegyi szövetség farizeusok általi félreértéséről, vagy éppen Isten igaz tiszteletének a lelketlen legalizmus általi zsidó deformálásáról szóló konfesszionális gnómák, valamint a Tánakot beteljesítő Jézus zsidók általi megfeszítése. E koreográfiában Jézus és környezetének konfliktusát nem a zsidó vallás kreatív dinamikája hordozta, hanem az egykori genezis védelmében váratlanul felfakadó isteni ítélet. Az egyes kiadványokban folyamatosan köszönnek vissza a körvonalazott konstrukció egyes elemei. Közöttük szelidebbek, kevésbé bántóak és a teológiai obszcenitás határát súrolók egyaránt fellelhetőek. Leggyakoribb témák: a jeruzsálemi templomban zajló kalmárkodás, a nacionalisztikus színezetű zsidó üdvagresszivitás, a törvényeskedés, az etikailag és kultuszában egészében alacsonyabb rendű, degenerált zsidó vallásosság képe – versus az ezekkel lépten-nyomon szemben álló ideális, krisztusi tisztaságú keresztény kultusz. A tankönyvek egyik leggyakrabban előforduló antiszemita panelje Jézusnak a szombattal és a szombattörvénnyel szembeni autoriter fellépése, amelyet az újszövetségi textusok alapján tájékozódó szerzők határtalan fantáziával tálalnak a kalandregényekre érzékeny fiatalság számára. Az, hogy például a jézusi szombatsértés a történelmi fikciók lomtárába tartozik,¹²⁰ éppúgy nem befolyásolja őket buzgalmukban, mint az sem, hogy a felebaráti szeretet törvényekkel szembeni prioritását Jézus (sok más kortársával együtt) a mózesi törvényekből merítette.¹²¹ A szombatszegési szappanoperák negatív hősei a farizeusok.

¹¹⁹ Összesített forráshelyek: HéÉ 19–20.; KHE-9 21–27.; ÖM-JTV 51., 53.; PL-KEI 9–10.

¹²⁰ Másfelől többen is tudják, hogy „Jézus követői is betartották a szombatot.” (PL: KHE-8 24.)

¹²¹ Felfogásával Jézus még az Újszövetség szerint sem állt egyedül. Valahonnan csak értesült erről az irgalmas samaritánus történetének törvénytudója is (lásd Lk 10,27.).

A vizsgált kiadványokban elvétele szerepelnek olyan részek is, amelyek a közelség és az eseti tárgyilagosság hangján szólnak az „őszövetségi” zsidóságról és a zsidó vallásról. Ezeket azonban majdnem mindig a Jézus-esemény teleológiai (üdvítörténeti) perspektívája árnyékolja be, amibe Izrael önmagában vett, post Christum crucifixum vallási értékei már nem férnek be.¹²²

3. IZRAEL (ÜDV)TÖRTÉNETÉNEK ÉS TEOLÓGIAI KVALITÁSÁNAK ANNULLÁLÁSA

Más hiték üdvüzenetének agresszív definiálásában a kereszténység páratlan vallástörténeti csúcstól állított fel azzal, ahogy a zsidósághoz viszonyul. A magyarországi vallástankönyvek is lelkes hívei e tradíciónak. A kiadványok visszatérő motívuma, hogy a zsidóság kiválasztástörténetének telosza a keresztények által definiált messiás, illetve eljövételének előkészítése. Izrael úgynevezett üdvítörténeti pozicionálását három gondolati elem uralja. *a) Keresztény tézis, zsidó antitézis.* A keresztények e képletben vallási és etikai vonatkozásban egyaránt magasabb rendű értékeket képviselnek, mint a zsidóság. *b) Messianizmus, Izrael vaksága.* A testies és materiális Izrael papjai, írástudói nem értik saját szentírásukat és hagyományukat (mindenekelőtt a Krisztusra mutató jövendöléseket).¹²³ *c) Izraeltől elvételek a kiválasztás.* A zsidóság teológiai annullálását¹²⁴ hordozó szubsztitúciós elmélet retorikája nem homogén. A stílusjegyek a többségi lágyabb verzióktól a szélsőséges eset, a Sínai-szövetség post Christum crucifixum abrogációjának, a zsidók elvételének expressis verbis téziséig ívelő mezőben rajzolódnak ki.¹²⁵

¹²² Bajtai Zsigmond például igen emelkedett hangon beszél el egy szép történetet a Makkabeusok könyve alapján a zsidó népek az erőszakos szír vallási homogenizációs törekvésekkel szembeni ellenállásáról az i. e. 2. századból (BZS-TJ 89.; a történetet ismerteti Tomka Ferenc is: TF-NK 111. = TF-TK 187.), hittankönyvei viszont a ma forgalomban lévő katechetikai irodalom legantiszemitább darabjai közé tartoznak. – *Összesített forráshelyek:* BF-ÜT 69., 78.; BF-VÚ 55.; BK-JaÚ 16.; BKR-HéÉ 71.; BZS-JE 42.; BZS-KTT 17–18.; BZS-RHÚ 151–152.; BZS-TJ 93.; BZS-TMP 81., 166.; CSBGY-SZI 123–124.; HK-02 69–70.; JÉ 81., 102.; KHE-3 48., 88., 99., 107., 111.; KHE-4 16., 45., 72–73.; KHE-5 28., 88.; KHE-7 11.; ÖM-IGYV 50.; ÖM-JTV 60.; RE-EK 32., 50–51., 189.

¹²³ Nem így a keresztények, akiknél a pápák és püspökeik „minden korban hitelesen értelmezik a Szentírást és a Hagymányt.” (KHE-5 33., 37.)

¹²⁴ A gondolat egyik alattomos megfogalmazása: „[...] a választott nép egész életét az Istennel kötött Szövetség határozza meg. [...] Korunk Egyháza az Újszövetség népének Egyháza.” (KHE-6/11 8.)

¹²⁵ „[...] a régi szövetségnek most [ti. a kereszténység megjelenésével] lejárt az ideje. Célja a Megváltó eljövételének előkészítése volt.” (HéÉ 82.) „A letűnt világ már csak fenyegetőzni tudott.” (BF-ÜT 69.) Lásd még: JÉ 62.; KHE-7 34.; KHE-9 82. E

Az úgynevezett késői, posztbiblikus zsidóság teológiai diszkvalifikálása táplálja azt a generális vélekedést, amely az izraeli államiség 70-es felszámolását irreverzibilis isteni ítéletnek tekinti és a Soá utáni Izrael létének nem tud és nem is kíván teológiai kvalitást tulajdonítani.¹²⁶ És ugyanez a szemlélet húzódik meg a mögött is, hogy a valláspedagógia művelői következetesen elhallgatják a Krisztus utáni zsidó martirologiát, sőt olykor kifejezetten ignorálják is azt,¹²⁷ és egy pillanatra sem gondolkoznak el azon, milyen szerepe lehetne például a Héber levélben felvázolt – Tánákban gyökerező – közös mártíromságtörténetnek a zsidó-keresztény kapcsolatok újraértelmezésében.¹²⁸

4. A DEGRADÁLT „ÓSZÖVETSÉG”

A Tánák teológiai pozíciójáról vallott nézetek általában belül maradnak a katolikus egyházi teológiában uralkodó tipologizáló állásponton, olykor azonban ennek agresszívebb evolucionarista vadhajtásai is teret kapnak (pl. „kezdetleges ószövetségi szint” versus Újszövetség).¹²⁹ Sőt a Tánák iránt egyszer-másszor megnyilvánuló dignitas (leginkább a KHE-sorozatnál¹³⁰), netalán a II. Vatikáni Zsinat idevonatkozó álláspontjának ismertetése sem akadályozza annak, hogy az adott munkát egészében véve ne hassa át a zsidóság negatív megítélése.¹³¹

„Bognár Lajos”

Olyan opus, amelyből a zsidó nép és a Tánák iránti szeretetnek azt a kifejeződését éreznénk, amelyről II. János Pál pápa szokott beszélni, egyetlenegy fedezhető fel a kateketikai kiadványtengerben. A szerző nélküli, de

koncepciók összefoglalását lásd Majnai: *A soá [holocaust] és a zsidóság...* (86–87.).

¹²⁶ Például: BZS-KTT 21–22.

¹²⁷ A másokért vállalt önfeláldozás „abban az időben [ti. a korai kereszténység korában] [...] ismeretlen dolog volt.” (KHE-5 114.) E szemlélet egyes elemei fellelhetőek a KEK-ben is (lásd 2473. cikkely).

¹²⁸ Összesített forráshelyek: BF-ÜT 35., 43., 48.; BZS-KTT 21–22.; CSBGY-SZI 195.; KHE-4 68., 70., 73., 81–82., 100–101.; KHE-5 30., 103–104.; KHE-8 15., 18., 23., 28–32., 36., 75.; MZ-DaU 21.; TF-TK 74.

¹²⁹ A kifejezés Tomka Ferenc rendszerváltó kateketikai nagyművében olvasható. (TF-TK 74. A TF-NK párhuzamos 48. oldalán e kitétel nem szerepel.) Hasonló frazeológiával találkozunk az RKHT-ben is (38., 45.).

¹³⁰ Például: KHE-3 123.; KHE-4 15.; KHE-9 33., 81., 88.

¹³¹ Összesített forráshelyek: BZS-AHÜ 79.; BZS-RSZHÜ 7–8.; GYA-JSZ 9–10.; KHE-4 21., 31.; KHE-5 67., 88.; KHE-7 34., 51., 55., 108.; KHE-9 10., 17., 34., 72., 78., 87.; KHE-10 12–15., 38–40.; RE-EK 152.; TF-NK 38–41., 44–47. = TF-TK 59–66., 71–74.

minden bizonnyal Bognár Lajostól származó ÓKF pneumatikus szöveginterpretációi a KEK-et felülmúló kateketikai finomsággal sugározzák a két szentirat együttlátását, sőt szinte szerves egybenlétének hitvallásos gondolatát. A szerző „és-és” nélküli félreérthetlenséggel tekinti választott népnek a zsidóságot. Minden hátsó hang és törés nélkül, testvéri-ökumenikus érzelmek hordozta stílusban szól a zsidó vallás számunkra ma már idegennek tetsző furcsaságairól, illetve azokról a (mai) zsidó fogalmakról és ünnepekről, amelyeket a többi kiadvány az Újszövetség utáni zsidó ante-vallás érdektelen rekvizitumainak minősít (leginkább azzal, hogy említést sem tesz róluk). A Tánák prófétáit, vallási személyiségeit Bognár nem degradálja prefigurációkká, előképekké, hanem az „Őszövetség evangélistái”-ként aposztrofálja őket,¹³² és egyedülálló módon tájékoztatja olvasóit az antiszemita felhangú „ó”-Szövetség autentikus zsidó megnevezéséről is.¹³³

5. IZRAEL VALLÁSI ÉRTÉKEINEK NEGATÍV REPRESENTÁNSAI – A FARIZEUSOK

A szombat-ügy körüli antiszemita érdeklődéshez hasonló gyakorisággal és lelkesedéssel tált negatív zsidó motívum a vallástankönyvekben a metaforikus absztraktként fungáló farizeus alakja. A degenerált és erkölcsileg torz farizeusok elsősorban Jézus ellenfelei, áttételesen azonban a keresztyény igazság antipodális kódjai is.¹³⁴ Képi illusztrációik egyes darabjai a Stürmer lapjaira is felkerülhettek volna.¹³⁵ Mivel a farizeus ahistorikus figura, és ilyen módon a katekézis marionettjeként használható megtestesülése a par excellence Zsidó Gonosz, az auktor hangulat megszabta stílusigényeinek megfelelően bármikor, bármilyen összefüggésben színre léphet. A kizárólag érzelmi tartalmakat kommunikáló ikon kiválóan alkalmas saját hibáink, vallási problémáink elkendőzésére, és azoknak az érzelmi alapoknak a lefektetésére is, amelyekre ráépülhetnek Jézus test és választás szerinti atyjafiaival szembeni, „az idősebb testvér” vallása iránti idegenkedés és gyűlölet felnőttkori attitűdjei (mondjuk az idegenszívűekről szóló pronáci politikai textusok és egyebek).

Arról, hogy Jézusnak számtalan farizeus barátja volt, hogy a farizeusokkal támadt konfliktusai az azonos vallási feltétlenségben gyökerező, ám eltérő kegyességi paradigmákat képviselők közötti természetes ellentétek voltak, hogy a farizeusoknak Jézus elítélésében való részvétele történelmi

¹³² BL-ÓKF 56. – Évekkel korábban készített újszövetségi munkájában (BL-ÉaE) enyhén zavaró teológiai stílusjegyek is megjelennek. (Pl.: 21., 25., 27.)

¹³³ Összesített forráshelyek: BL-ÓKF 9., 16., 18–19., 32., 43., 61., 68., 111.

¹³⁴ Lásd ehhez: Majsai: *A soá [holocaust] és a zsidóság...* (95–107.)

¹³⁵ RE-EK 38., 74., 82.

ismereteink alapján nem feltételezhető, hogy az őskeresztény gyülekezet tagjai is rendszerint az ő táborukhoz tartozóknál leltek támogatókra,¹³⁶ és végül, hogy a farizeikus irányzatnak múlhatatlan érdemei vannak a választott nép történelmi túlélésében, sőt Izrael államának feltámadásában, a magyarhoni katolikus hittankönyvek – szemben az ilyen szempontokat felvillantó KEK-kel – semmit nem tudnak.¹³⁷

6. A ZSIDÓK ÜLDÖZIK JÉZUST ÉS TANÍTVÁNYAIT

A hittankönyvi irodalom a Jézus- és kereszténységellenes zsidó attitűd szinte teljes történelmi panorámáját felvonultatja. Rendszeres toposz a zsidó-keresztény viszony ahisztórikus értékelése, a két vallás elidegenedéstörténeti genezisének zsidóságra való visszavezetése. Magyarázat: a zsidók kezdettől ellenségei voltak a kereszténységnek. A vizsgált kiadványok kollektív vallásdidaktikai negatívuma, hogy nem reflektálják a zsidó-keresztény konfliktusok kanonikus irodalom által őrzött emlékeinek identitásképző és funkcionális jellegét, hanem egyszerűen tovább éltetik a benne tárolt történelmi kritikálanságot.¹³⁸ (Nem derül ki például, hogy ezek a drámai történetek „orthodox” zsidók és Jézus követő zsidók közötti belső viták eredményei, és az sem, hogy azok konfliktusdramaturgiai felépítését már a keletkezés idején is különféle teológiai és gyülekezeti célok determinálták.) Amikor Jézusnak és környezetének összeütközéseiről szólnak, a legtapintatosabb szerzők sem jutnak tovább annál, hogy a negatív zsidó szereplőket külön is nem nevesítik. A kontrasztfogalommal degradált, kereszténységellenes zsidóság legkedveltebb illusztrációját a kiadványok (szent) István diakónus, a kereszténység első mártírjának történetében találják meg, és bestiális esetvonások tarkítottá textuális és képi közvetítésekkel preparálják vele a leendő christianus antisemiticus-t. (Az István-történet és az apostolok elleni további repressziók legendás pertraktálása kölcsönös affirmációs viszonyban állnak egymással.)¹³⁹

¹³⁶ Lásd például: Biblia: Acta 5; 23.

¹³⁷ Összesített forráshelyek: BF-ÜT 112.; BZS-JE 32–33., 36–37., 59–61.; BZS-TJ 104.; KHE-3 62., 68., 108.; KHE-4 45.; KHE-5 106–107.; KHE-7 11–12.; KHE-8 58–60.; ÓM-JTV 61.; SZM-VA 16–17., 27–28.; TF-NK 69. = TF-TK 111.

¹³⁸ Ezt a tendenciát olyan lexikografikus munka is követi, mint a HK-ÉAO. Lásd például az 510. és az 571. kérdést.

¹³⁹ Összesített forráshelyek: BF-ÜT 43., 51–55., 69., 78–82.; BZS-JE 32–33.; BZS-KTT 12–14.; CSBGY-SZm 174–175. (= CSBGY-SZI 218–221.); GYA-ÖGY 86–89. (Cf. 121–123.); KHE-3 8–10., 43., 103., 108.; KHE-4 87., 92.; KHE-5 96.; KHE 6/11 15.; RE-EK 38–39., 74–75.

7. A KRISZTUS-GYILKOS ZSIDÓK

A tanulmányozott hittankönyvek tartalmilag szóba jövő kötetei között, a kifejezetten „lelkiségi” irodalmi kategóriába tartozó ÖM-IGYV kivételével egy sincs ugyan, amely elvi meggyőződéssel képviselné a passióban való zsidó felelősség felvetésének értelmetlenségét, benignus olvasat esetén van még három SZIT-kiadvány (EKL-MASZ, HéV, RE-EK), amely a kereszthalál teológiai hangsúlyait részben-egészben, döntően vagy kizárólag az isteni tervet követő megváltási szempontok felől jelöli ki, és Jézus halálának felelőseiről szólva differenciáltan igyekszik fogalmazni. A többi szerző alapvetően más utat jár. A zsidóság egészének Jézussal szembeni ellenségességéről kínált kép (a zsidók passióban való negatív szerepének metakommunikatív állítása) uralja (az esetenkénti differenciáltság ellenére is) a HéÉ-t és a GYA-JSZ-t. Az SZHF kiemeli a „nép” Jézus halálában játszott szerepét. Bajtai Zsigmond tankönyvsorozata a nagypénteki narratíva szinte valamennyi antiszemita toposzát felvonultatja, el egészen az istengyilkosság vádjáig. (A teológiai lelkiismeret időnkénti ébredése, mint más szerzők esetében is, nem befolyásolja az összképet.¹⁴⁰) Hasonló szellemiség árad a szerző két, általunk nem ismert munkájához készített módszertani vezérkönyvből, amely a 2–3. osztályos gyerekek lelkében dugványozza a Krisztus-gyilkos zsidók képét. A deicidium gondolatát legmarkánsabban a néhai Hamvas Endre püspök jegyezte JÉ, és az ugyancsak általa írott Hitelemzések című munka, valamint a BF-ÜT képviselik.¹⁴¹ Az antiszemita nyelvezet mélységeit illetően a SZIT-kiadványok körében ezekhez csak Tomka Ferenc régi és felújított kötetei hasonlíthatók.¹⁴² A vallásdidaktikai zűrzavar iskolapéldái közé tartozik a MÁK-sorozat. Mindkét kötet kiemeli a passió szoteriológiai determinánsait,¹⁴³ ugyanakkor háttorzongató kontúrokkal rajzolja meg Jézus szenvedéseinek főpapok és írástudók okozta szörnyűségeit. (A narráció hatékonyságát segíthetik a zsidó-keresztény értékdicotómiát sugalló képi illusztrációk is.¹⁴⁴) Kifejezetten képi úton közvetíti a jószágos keresztények és bűnös zsidók antagonisztikus

¹⁴⁰ BZS-JE 112–115. Lásd még: RE-EK 147., 151. versus 159.

¹⁴¹ „Az egész tömeg zúgta: »Vére rajtunk és fiainkon.«” (JÉ 118.) Szendi József püspök azzal az örömmel és imádságos óhajjal bocsátotta útjára a könyvet, hogy az olvasóknak „Jézus Krisztusban »életik legyen és bőségben legyen[ek]«”. (JÉ 3.); HEK 106–118.; BF-ÜT 43., 78.

¹⁴² Például: „A zsidók, akikkel annyi jót tett, most halálát követelték.” (TF-NK 75. = TF-TK 118.; lásd még: TF-NK 163. = TF-TK 284.)

¹⁴³ Például: „Jézus azért szenvedett és halt meg, hogy megszabadítson bennünket a bűntől és a kárhozattól, és megajándékozzon az üdvösséggel.” (ÖM-IGYV 58. Lásd még: ÖM-JTV 75., 82.)

¹⁴⁴ Például: ÖM-JTV 68., 86.

kettősségének érzelmi elemeit az E-GYS az Emberek, akik gyűlölik Jézust és a Győzelem! Most már imádják őt! címetek viselő, szembenéző oldalakra elhelyezett passió-feldolgozása. A KHE-kiadványok a felmenő rendszer szerint bővítik a zsidókra és Jézus ellenségeire nézve terhelő információk körét, el egészen Jézus zsidók általi meggyilkolásáig. A Mayer Mihály püspök által melegen ajánlott MD-GYnek-ben a Jézust elutasítóokra váró pokol és a passiót domináló zsidó gonoszság elemei várnak az angyalarcú gyermek borítóképét viselő napi olvasmányos kötet ártatlan címzettjeire. (Jézus gyilkosai nincsenek ugyan konkrétan megnevezve, a zsidók logikai és asszociációs úton megállapítható bűnössége nyilvánvaló.) A vizsgált kiadványok körében sajátos kivételt képez Csontosné B. Gyöngyi két kiadásban is megjelent munkája. A kiadvány történelmi zaggyvaságoktól tarkított és a deicidium gondolati légkörét árasztó passióképére a koronát az teszi fel, hogy a szerző hosszan idéz a Nostra Aetateből, és megállapítja, hogy „Jézus önként, szeretetből vállalta a szenvedést és a halált a világ megváltásáért”.¹⁴⁵ Még nyíltabban utasítja el a nagypénteki eseményekkel kapcsolatos tanítóhivatali felfogást a HFÖ, amely Jézus halálát a középkori improperiumok szövegével kommentálja.¹⁴⁶

A „történelmi” Soá

A teológiai és dogmatikai metanyelv szűrőin át közvetített bibliai és hittani narratíváknál explicitebb képet adnak a Soá valláspedagógiai recepciójáról azok a kiadványok, amelyek az egyház közvetlenebb történelmi valóságával foglalkoznak. A „történelmi” Soá tematikai jelenléte egyszersmind természetes fokmérője is annak, hogy az adott hittankönyvi irodalomban, és az azt kibocsátó egyházi közegben milyen helyi értéket foglal el a „modern kor Golgotája”. Munkánk záró fejezetét arra szánjuk, hogy részletesen áttekintsük, milyen szemléleti előfeltételek alapján és milyen képet nyernek a katolikus vallástankönyvek alapján tanuló tizenéves katekumenek napjaink Magyarországon a választott nép, az „idősebb testvér” 20. századi pokoljárásáról, valamint a keresztény hit és lelkiismeret újkori meghasonlásáról.

¹⁴⁵ CSBGY-SZI 196. (= CSBGY-SZm 157–158.)

¹⁴⁶ Összesített forráshelyek: BZS-JE 106–111.; BZS-AHÜ 56–59.; CSBGY-SZI 181–183., 194–197. (= CSBGY-SZm 146–148., 156–159.); E-GYS 42–43.; EKL-MASZ 38–39.; GYA-JSZ 40.; HéV 50., 52., 62., 75., 83., 99.; HFÖ 49.; IGYV 198.; KHE-2 124.; KHE-4 64–65.; KHE-7 32., 35., 40.; KL-Vk 107., 109.; MD-GYnek 310., 388–389.; ÖM-IGYV 58., 66.; ÖM-JTV 68. 75.; RE-EK 13., 52–53., 147., 151., 159.; SZHF 58. 60.

A Soá történelmi kérdéseivel öt (illetve hat) vallástankönyvben találkozunk. A kiadók sorrendjében: KHE-6/11, PL-IE, RKHT, BZS-KTT, TF-TK.

I.

Előjáróban összegezzük a kiadványokban érvényesülő legjellemzőbb tendenciákat.

a) Az egyháztörténelmi témájú vallástankönyvekben a zsidó-keresztény kapcsolati kérdések feldolgozását (valójában csak az óegyházi periódust tárgyaló szakaszokban) a már megismert szemlélet uralja. A tárgyalás jellegénél fogva nyíltabban kap hangot azonban az Izraelt üdvtörténetileg felváltó kereszténység koncepciója, valamint a zsidók Jézus- és kereszténységellenes attitűdje.¹⁴⁷

b) Antiszemitizmus és kereszténység között az egyes kiadványok nem látnak összefüggést. A Soá teológiai etikai, humánfilozófiai, lelkiismereti dimenzióját nem tekintik relevánsnak.

c) A vézskorszakot tárgyaló kiadványok ismeretanyaga felszínes és átgondolatlan. Az olvasó nehezen tud szabadulni attól a benyomásától, hogy a tárgyprezentációt elsősorban apologetikai célok és a tematikai kötelelem, valamint bizonyos taktikai megfontolások irányítják. A szerzők következetesen mellőzik, hogy a Soá hazai és nemzetközi történelmi, ideológiai kontextusával részletesebben megismertessék a katekumeneket.¹⁴⁸ A történekről szólva homályban maradnak a zsidókat ért jogfosztások (pl. a magyar numerus clausus, a külföldi és hazai zsidótörvények), a náciizmus zsidó- és keresztényellenes repressziói, a közéleti és a politikai antiszemitizmus, az egyházak és a keresztények viszonyulása zsidóellenességhez, a Kristallnacht, az eutanáziaprogram, a munkaszolgálat, a deportálások, a deportálások célja,¹⁴⁹ a (magyar) keresztény lakosság ezekben való érintettsége, a haláltáborok,¹⁵⁰ a

¹⁴⁷ BZS-KTT 9–22.; KHE-6/11 7–21.; PL-IE 8–18.; RKHT 32., 60. A TF-TK-ban a tárgyalás nem kronologikus, az érintett korszak témái így több helyütt is jelen vannak.

¹⁴⁸ Kontrasztként érdemes ismét utalni a Berzsenyi Dániel Gimnáziumra, amelynek kiváló történész tanára külön tankönyvet írt a Soáról. Lásd: Hosszú Gyula: Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról. Bp., Pedellus Tankönyvkiadó. 2002.

¹⁴⁹ A szerzők adottnak veszik, hogy a tizenévesek értik, mit jelent az 1944-es magyarországi zsidóüldözéssel kapcsolatban lakonikusan megemlített „deportálás”, „elhurcolás”. Arról, hogy az akciók végállomása a halál volt, egyetlen könyv tájékoztat: KHE-6/11 108.

¹⁵⁰ Az Auschwitzot említő két kiadványban a haláltábor például nem arról emlékeztet,

zsidó vallás keresztény egyházak által is támogatott jogi diszkriminálása, az életmentő (vagy annak hitt) kereszttség kiszolgáltatásában tanúsított alapvető egyházi rezerváció, a közbenjárás és tiltakozás, valamint a hétköznapi keresztény szeretet gyakorlásának százezres és milliós méreteket öltő elmulasztása stb. A (zsidóellenes) Gonosz váratlanul és csak a harmincas évek második felétől jelenik meg (szoros összefüggésben azzal, hogy a tananyagban 1500 év elteltével a zsidók most bukkannak fel ismét).

d) A kiadványok nem tesznek különbséget az egyházi személyek elleni náci politikai repressziók között, és azt sugallják, mintha a katolikus egyházzal és lelkészeivel szembeni megtorlások mindegyike a zsidók védelméért vállalt magatartás következménye lett volna.¹⁵¹

e) Az események feldolgozása tartalmilag apologetikus. (Tomka Ferenc pl. bevallottan is hit- és egyházvédelmi szempontból exponálja a történeteket.) A náciizmus másfél évtizede alatt hitben erős ellenállók, embermentő keresztény humanisták népesítik be a magyar ugart. Az ismertett történések tengelyében az 1944-es egyházi zsidómentő akciók állnak. A szerzők felfogása szerint a kereszténységet és a magyar népet a Soá miatt néven nevezhető lelkiismereti teher nem nyomaszthatja.

f) A tankönyvek szerzői evidenciának tekintik, hogy a magyarországi egyházakat elsősorban a Szálasi-rezsimmel szembeni (mellesleg igencsak mérsékelt) főpapi fellépés, a szerzetesrendeknek, valamint egyes papi személyeknek az üldözöttek érdekében – jobbra az őszi fordulat fejleményeit követően – kifejtett (néhány ezer embert érintő) tevékenysége minősíti, és nem a szellemi és a politikai antiszemitizmus évtizedeken át történő, jobbra lelkes támogatása (lásd keresztény nemzeti ideológia), a zsidótörvények többségi helyeslése, majd a sárga csillag viselését elrendelő, gettót állító és deportáló Sztójay-kormány akceptálása.

hogy itt zsidók tömegeit gázosították el (köztük a magyar zsidók többségét), hanem Maximilian Kolbe (és más rokon lelkületű keresztények) mártírságáról. (BZS-KTT 169-171.; TF-TK 117. = TF-NK 74.)

¹⁵¹ A konfliktusok túlnyomó része alapvetően más természetű volt. Lásd ehhez: Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989 között*. (Szerzői kiadás, 1990); Hetényi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért*. Bp., Ecclesia Szövetkezet, 1985; uő.: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. köt. Abaliget, Lämpás Kiadó, 1992, 1994, 1996. – Az olyan önkritikai minuciózításoknak pedig végképp nincs helyük a vizsgált környezetben, mint annak taglalása, hogy a helytállás egyes esetei is inkább voltak a keresztény könyörületesség, mintsem az előjelmentes, vagy éppen a tudatosan vállalt teológiai alapú, proizraelita szolidaritás megnyilvánulásai.

g) A vallástankönyvek nem tekintik feladatuknak a *Nostra Aetate* és a zsidó-keresztény kapcsolatokban új fejezetet nyitó wojtylai törekvések bemutatását.¹⁵²

h) Az illusztrációkkal műfaji okok miatt is gazdagon ellátott kiadványok a Soával kapcsolatban (a nem egészen adekvát Kolbe-esettől eltekintve) nemcsak szűkmarkúan bánnak a képi elemekkel,¹⁵³ de ilyent nem is közölnek. Bizonyos kivételt jelent ez alól a KHE 6/11.

i) A történetek bemutatásában meghatározó elem a szerzői ideológiai ízlés és az elemi tájékozatlanság. A történelmi mixtum compositum két pilléren nyugszik. Tények kihagyása és meghamisítása az egyik oldalon, és tények ismeretének hiánya a másik oldalon. (Márton Áron gyulafehérvári püspök helyállásáról, Slachta Margitról, a Szent Kereszt Egyesület, a Szociális Testvérek Társasága munkájáról, zsidókat mentő klerikusok és laikusok neveiről, a Yad Vashemről és a „Világ Igazai”-ról például egyik tankönyv sem ír.)

j) A Soá áldozatainak számáról egy kiadvány tesz említést (egy egészen más összefüggésű szövegekörnyezetben¹⁵⁴), a magyarországi áldozatokról pedig sehol nincs adat. Bőséges információkat kapunk ugyanakkor a diktatúrák keresztény áldozatairól, és misztikus számsorok tudósítanak az üldözöttek mentésért életüket áldozó keresztényekről is.

II.

1) *A Mária Iskolatestvérek Szerzetes Rend* két évfolyam számára egyazon szöveggel kiadott egyháztörténelmi tananyaga két caputot szán a 20. század ismertetésére. A vészkorszak eseményeinek értékeléséhez a 18. fejezetben felvázolt világegyházi kontextus adja meg a filozófiai vezérfonalat. A hatvanmillió véráldozattal járó két világegést elszenvadó században, amikor „csak a II. világháborúban 6 millió zsidónak oltották ki az életét a náci koncentrációs táborokban”, „az Egyház maga is áldozattá vált” (leginkább az ateizmus térhódítása miatt). Az egyház azonban a hányattatások ellenére is „felemelte szavát a béke és az emberi jogok ügye mellett”.¹⁵⁵ A képet XII. Pius pápa munkássága teszi teljessé, aki „a háború idején humanitárius szervezeteket létesített a rabok, az eltűntek, a zsidók és a háború áldozatainak megsegítése

¹⁵² Például: KHE-6/11 97., 99. A tankönyvek még a pápának a magyarországi zsidó közösségnél tett látogatását sem említik meg.

¹⁵³ Mindszentyvel, vagy a szerzetesek kitelepítésével kapcsolatban ugyanakkor még dokumentumfotókkal is találkozhatunk (PL-IE 127.; TF-TK 290., 312.).

¹⁵⁴ KHE-6/11 94.

¹⁵⁵ Uo.

érdekében.¹⁵⁶ A században hitükért mártíriumot vállaló keresztények példaértékű esete Maximilian Kolbe auschwitz-i története.¹⁵⁷

A következő fejezet a magyar egyháztörténelmet elemzi. Itt valamivel bővebben esik szó a zsidó sorsról.¹⁵⁸ A történet bemutatásának vezérfonala itt is az egyház hősi ellenállása és az egyháztól független történelmi véletlenek. A zsidóellenes tendenciákért a Gömbös-féle németorientáció és a trianoni sérelmek a felelősek. Az utóbbiak reparálása végett az országnak szövetségre kellett lépnie a kifürkészhetetlen okokból antiszemita politikát folytató német (és olasz) fasiszta kormányokkal. A „konzervatív katolikus politikusok és püspökök” igyekeztek ugyan stabilizálni „a fennálló állapotok”-at, és „a Katolikus Egyház vezetői harcoltak a különféle szélsőjobboldali (náci és nyilas) irányzatok ellen”, mégis, az adott helyzetben „a Magyar Egyház erőtlenség bizonyult az eluralkodó fasiszta politikai hatalommal való nyílt szembenállásra.” Az egyház természetesen továbbra is tette, ami tőle tellett. Támogatta a lengyel menekülteket, és „különösen a faji megkülönböztetés ellen emelte fel a szavát politikai téren is [...]. Nyíltan elítélték az úgynevezett »zsidótörvényeket«, és igyekeztek mindent elkövetni a zsidók üldözésének megakadályozása érdekében.”¹⁵⁹ A német megszállás után pedig, amikor „Hitler kiadta a parancsot, hogy Magyarországról az összes zsidót hurcolják haláltáborokba”, és „megkezdődött az embertelen tisztogatás és öldöklés [...]”, az egyház „egyre határozottabb állásfoglalást tanúsított az emberi jogok tiszteletben tartása érdekében.”¹⁶⁰ „A tiltakozások terén Serédi Jusztinián hercegprímás volt a leghatározottabb. Hangsúlyozta, hogy: »... az egyház nem ismeri el, hogy lennének uralkodó és alacsonyabb értékű népek vagy fajok a világon. Az ember értékének alapja nem a faj, a nyelv, a nép, hanem egyes-egyedül az Isten képére alkotott emberi személy méltósága. Ezért azokkal szemben, akik ezt a méltóságot meggyalázzák, akik embertársaik deportálásában, meggyilkolásában részt vesznek, az Egyház szigorúan eljár, megtagadja tőlük a szentségek kiszolgáltatását és az egyházi temetést. Az Egyház az államhatalomtól megköveteli, hogy mindenkit, akit faja vagy felfogása miatt veszély fenyeget, vegyen védelmébe. A magyar kormánynak nem szabad semmiféle idegen hatalom előtt meghajolnia!« A primás határozott

¹⁵⁶ KHE-6/11 95.

¹⁵⁷ KHE-6/11 101.

¹⁵⁸ KHE-6/11 107–108.

¹⁵⁹ KHE-6/11 107. – Bibliai mértékükkel egy elsőáldozós kisdíák szintjét sem elérő egyházvezetők a zsidótörvényeket (próza i ekkleziológiai szempontok diktálta fenntartásaik mellett is) inkább támogatták, mint elleneztek. Magatartásukhoz lásd Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. I–II. köt. Bp., Belvárosi Könyvkiadó, 1997². 4–6. caput.

¹⁶⁰ KHE-6/11 108. – A kérdéshez összefoglalóan lásd Braham i. m. 30. caput.

hangú beszéde világszerte visszhangot váltott ki.” Serédi rendíthetetlen ellenállói ténykedésének megnyilvánulásai voltak még, hogy a „német követségtől származó fenyegetések” ellenére „hivatalos fórumokon”, sőt „az egész világ előtt” „továbbra is elítélte a fasiszta hatalom elterjedése következtében egyre erősödő igazságtalanságokat.”¹⁶¹

„A mentési akciókból a magyar püspökök, papok és szerzetesek is kivették részüket. A magyar egyházi vezetők minden fórumon megpróbálták tiltakozni a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód miatt”. Az eredménytelenség láttán és környezete (köztük a pápa és a nuncius) buzdítására Serédi közös pásztorlevelet fogalmazott, amelyben „a leghatározottabban elítél[te] a fajüldözést, a zsidók deportálását és tömeges megsemmisítését.”¹⁶²

¹⁶¹ KHE-6/11 107. – Serédi magatartása „világszerte” a budapesti nunciusnál és a Vatikánban váltott ki – elégedetlenségben megnyilvánuló – visszhangot. Angelo Rotta június 8-án előbb saját személyében tett panaszt a primásnál a kormányzat zsidógyilkos politikájával szembeni határozott fellépés elmulasztása miatt, majd június 27-én a pápa hasonló értelmű üzenetét tolmácsolta. A főpásztor azonban a magyarországi katolikus egyház egészének egyetlen nyílt kiállását jelentő június 29-i pásztorlevél felolvasását is visszavonta a kormánnyal kötött alkuja nyomán. – Az idézett szövegrész valamely apologetikus jellegű dolgozathoz származhat. Serédi Jusztinián ilyen kijelentést 1944-ben sem írásban, sem nyilvános körülmények között nem tett. A püspöki karhoz intézett május 17-i körlevelében például maga hangsúlyozta, hogy „sok és küzdelmes tárgyalásunkról a nagy nyilvánosság előtt nem beszéltünk és ha a sérelmes rendeletekkel nyilvánosan szembe nem helyezkedtünk: ez az ügy érdekében, valamint azért is történt, hogy a m. kir. kormány helyzetét ne nehezítsük, és hogy [...] senkinek ürügyet ne szolgáltatassunk [...] egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására és megnyirbálására, vagy az eddigi eredmények visszavonására.” Július 9-i tájékoztatójában pedig ismét azt jelezte, hogy „híveink nyilvánossága elé pedig majd akkor lépünk, ha erre a lépésre [...] kénytelenek volnánk magunkat elhatározni.” (Gergely Jenő forrásközlése alapján: A katolikus püspöki kar és a konvertiták védelme. Dokumentumok. In: *Történelmi Szemle*, XXVI [1984]/4. 580–616.) A primásnak a nyilvánossággal kapcsolatos álláspontja gyakorlatilag egészen június végéig változatlan maradt. A szentségek megtagadásának gondolata egvedül Apor Vilmos pünkösdi prédikációjában bukkan fel. Apor a bűnök alóli feloldozást vont meg előzetes jóvátétel hiányában. Ugyancsak Apor vetette fel júliusban, hogy az egyház hozza a kormány és a hívek tudomására a fajelméletet elítélő álláspontját. (Lásd pl.: Lévai Jenő: *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről*. [Bp.] Officina [s.a.]. 79., 55-56.) A hercegprimás problémaérzékenységének további tükre, hogy még július végén is élesen ellenezte a keresztség olyanoknak történő kiszolgáltatását, akik ezen az úton csak „keresztvelhez” akarnak jutni. (Lásd Salacz Gábor: *Az egyház az üldözöttek védelmében*. II. rész. In: *Vigília*, 1995/5.) A fenyegetések és az ezek árnyékában is vívott hősi küzdelem a kateketikai legendárium elemei közé tartoznak.

¹⁶² A kormányzathoz intézett beadványaiban és a június 29-i pásztorlevélben semmi olyat nem mondott, ami minimumként ne következett volna az egyház saját axiómáiból és lehetőségeiből. A június 29-i körlevél ráadásul igen visszafogott volt, és tartalmazott

A pásztorlevél felolvasását ugyan „a legtöbb helyen megakadályozták”, „annyit sikerült elérniük az egyházaknak, hogy a fővárosban élő zsidóságot megmentették a deportálástól.”¹⁶³ „Az egyházi intézményekben, kolostorokban több ezer zsidó család talált menedékre. Egyedül csak a pannonhalmi kolostorban 760 ember talált biztos menedékre.”¹⁶⁴ Az üldözöttek bűjtatása, rejtegetése igen veszélyes volt. Több egyházi személyt internáltak, vagy pedig életükkel kellett fizetniük jóságukért.”¹⁶⁵ Mindszentyt is börtönbe zárták, „mert a nyilasokat nem engedte be a püspöki palotába.”¹⁶⁶ A gloriózus egyházi tettek demonstrálásánál szó esik még Angello Rotta nuncius szerepéről: a deportálás elleni tiltakozásairól, „az elkülönített zsidók” (a gettó szót a könyv nem használja) és a munkaszolgálatosok érdekében szervezett akcióiról.¹⁶⁷ Az 1945 utáni események taglalását követően néhány kiragadott részlet következik még XI. Pius pápának a német egyházhoz intézett („forrásmű”-ként közölt) *Mit brennender Sorge* című enciklikájából.¹⁶⁸ A kötetet záró kronológia két tárgyunkkal kapcsolatos eseményt említ: „XI. Pius pápa elítéli a náciizmust és a

néhány hagyományos antiszemita kliséjét is. Serédi 1944-es tevékenységéhez lásd még: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. I–III. köt. Szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (I–II. köt.), Karsai Elek (III. köt.). Bp., MIOK, 1958, 1960, 1967.

¹⁶³ Az egyházi irodalom mindmáig népszerű mitologumenonja, hogy a deportálás leállítását az egyházi erők kényszerítették ki. Lásd ehhez: Majsai Tamás: A Magyarországi Református Egyház és a Holocaust. In: *Világosság*, 1995/5. sz. 50–80.

¹⁶⁴ Kelemen Krizosztom 1945. november 14-i beszámolója szerint valóban 760 embernek adtak menedéket (az ostrom 2-3 hete alatt számuk elérte a 3000-ret is). „A hónapokat itt töltött menekültek között sok másvallású is volt, köztük 36 zsidósága miatt üldözött személy.” (Hetényi Varga Károly: A magyar katolikus egyház az üldözöttekért. 1944-1945. In: *Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés*. Szerk. Szita Szabolcs. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994. 148.)

¹⁶⁵ Azon katolikus egyházi személyek száma, akik kifejezetten zsidók mentéséért áldozták életüket, legfeljebb hat volt.

¹⁶⁶ KHE-6/11 107–108. – Mindszenty konfliktusa a nyilasokkal abban gyökerezett, hogy csak vonakodva és feltételekkel tette lehetővé számukra a veszprémi zsidók deportálása után követelt ünnepi hálaadó szentmise megtartását. (Lásd Braham i. m. 1144.)

¹⁶⁷ A náci megszállás következményeként feltüntetett munkaszolgálatról itt olvashatunk először, és csak a szövegkörnyezetből következtethető ki, hogy köze volt a zsidókhoz. (A munkaszolgálatról a többi tankönyv említést sem tesz.)

¹⁶⁸ KHE-6/11 111. – A kötet a dokumentum címét nem említi, és úgy tünteti fel, mintha a töredékszöveg maga lenne a teljes körlevél, és nem említi, hogy a néhány nappal későbbi *Divini redemptoris* című körlevél lényegesen keményebb szavakkal szólt a közös ellenségnek tekintett ateista kommunizmusról, mint a *Mit brennender Sorge* a náciizmusról.

bolsevizmust” (1937) és a dunántúli püspökök Szalasihoz intézett beadványát.¹⁶⁹

A kötet közöl két képillesztrációt, amelyek alkalmasak arra, hogy a tanuló némi benyomást nyerjen a vézskorszakról: Kolbe csikos, rabszámos mellképrajzát, a háttérben „Auschwitz” szögesdrótaival,¹⁷⁰ és egy tömegtereléssel kapcsolatos mikroméretű képet a zsidók elhurcolásáról szóló szövegkörnyezetben.¹⁷¹

2) *A Márton Áron Kiadó (A Magyar Katolikus Püspöki Kar Lelkipásztori Intézetének Kiadója)* két tárgyunkba vágó kiadványt is jegyez.

A Györi Prohászka Ottokár Katolikus Általános Iskola és Gimnázium hittantantervét közlő RKHT szerint az egyháztörténelem a hatodik és a kilencedik osztályos tanterv része. A hatodikos tanmenet újkori egyháztörténelmi anyagánál a „ma is érdemes élni és meghalni Krisztusért” téma kifejtéséhez a kiadvány Maria Goretti, Kolbe atya és Jerzy Popiełuszko életpéldáit, valamint a mai világ vértanúinak megismertetését ajánlja.¹⁷² Az egyetlen magyar egyháztörténelmi órának a témacímre programatikus: „A magyar egyház kálváriája, üldöztetése”. Az óra konkrét elemei: „iskolák államosítása, hitoktatás ellehetetlenítése, beleszólás egyházunk belügyeibe, Apor Vilmos, Mindszenty József, Márton Áron”.¹⁷³ A „követelmények” szerint (amelynek fontos eleme a későbbiek megalapozó „egészséges, jó egyházkép” kialakítása¹⁷⁴) a 20. századot illetően a tanulónak elsősorban az egyház mai vezetőiről kell információval rendelkeznie, továbbá meg kell ismernie az egyházüldözés 20. századi tényeit és tudnia kell a század vértanúiról (köztük név szerint Mindszenty Józsefről).¹⁷⁵ A kilencedikes tanterv valamivel több időt, az ökumenizmussal együtt összesen kilenc órát szentel a 20. századnak.¹⁷⁶ Órai témacímek: „A világháború és következményei az Egyház életére” (megnevezett problémák: materializmus, kommunizmus, ateizmus); a két

¹⁶⁹ A beadványnak semmi köze a zsidóüldözéshez. Lásd Mindszenty József: *Emlékirataim*. Bp., SZIT, 1989⁴. 40–42.

¹⁷⁰ A Dobraczynski–Balássy kötet (lásd 7. sz. jegyzet) Kolbe-rajzaiból Bajtai is közöl egyet. (BZS-KTT 170.)

¹⁷¹ KHE-6/11 108. (A felvétel forrása valószínűleg egy más eseményt bemutató filmjelenet. A képen láthatók közül senki sem visel sárga csillagot.) A kötetben szerepel ugyan még két szögesdrótos kép (104., 106.), ám ezeknek vajmi kevés közük van a Soához.

¹⁷² RKHT 33. (Maria Goretti tizenkét éves korában szexuális zaklatás áldozatává vált. 1950-ben szentté avatták.)

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ RKHT 32.

¹⁷⁵ RKHT 34.

¹⁷⁶ RKHT 59–65.

világháború közötti pápák tevékenysége; „a magyar egyházi élet megújulása (Prohászka Ottokár, Eucharisztikus Kongresszus)”; „a második világháború utáni pápák”; „a második világháború következményei (Apor Vilmos vértanúsága, a kommunista egyházüldözés)”; „a katolikus iskolák és a hitoktatás helyzetének alakulása a francia forradalom után (Európa országában és Magyarországon)”; „a II. Vatikáni Zsinat” és „az Egyház helyzetének alakulása a kommunizmus bukása után”. A történelem „hívó szemmel” való értékelését is megalapozni hivatott kilencedikes anyag kiemelt didaktikai szempontja, hogy a katekéta „az egyháztörténelem »problematis« pontjaival kapcsolatban” mutasson rá, „régikorok [...] embereit nem ítélni meg a mai ismereteink szemüvegén keresztül. – Pl. [...] az internáló táborok kegyetlenkedéséhez képest az inkvizíció börtönei szanatóriumok voltak”. A tanterv másik „módszertani” ajánlása szerint „a demokrácia sem oldja meg önmagában az emberi problémákat”, s „a diktatórikus közélet” széles körben tapasztalható mai „visszasírása” arra utal, hogy megfelelő hatalomtechnika esetén „a hierarchikus államforma is megfelel az ember természetének.”¹⁷⁷ Az egyes tananyagokhoz irodalmi ajánlás társul. A hatodik osztályos témákhoz a Bajtai-féle KTT és a KHE 6/11, amit a kilencedikes anyagnál Szántó Konrád (pártállami elvárásokhoz igazított) egyháztörténelmi monográfiája és az általunk nem ismert *Isten népének története* című munka egészíti ki.¹⁷⁸

Pusztai László Ismerem enyéimet... című munkája az RKHT értelmében a kilencedik osztályosok tankönyve.¹⁷⁹ A 20. század ismertetése a korszak pápáinak életrajzával kezdődik. A zsidókat az ókorral Pusztainál is elfelejtő tanuló XII. Piusznál meglepő dolgokról hall. A karácsonyi rádióbeszédeit a háborús uszítás és a fajgyűlölet elítélésének szentelő egyházfő¹⁸⁰ „a rabok, az eltűntek, az elhurcolt zsidók és a háború áldozatai érdekében humanitárius szervezeteket létesített. A háború után Izrael első államfője külön köszönetet mondott a pápának mindazért, amit az üldözött zsidók megmentéséért tett.”¹⁸¹ A következő fejezet (Az első világháború és

¹⁷⁷ RKHT 61–62.

¹⁷⁸ Utóbbi munkát kiadta a Katolikus Középiskolai Főhatóság. – Szántó munkájának értékeléséhez lásd *Az egyházügyi hivatal titkai* ([Bp.] Mécses Kiadó, 1990) című kötetében adott önértékelő sorait (9.).

¹⁷⁹ A könyv tartalmi fejezetei mindenesetre nincsenek összhangban a tantervi vázlattal.

¹⁸⁰ Karácsonyi körlevelei közül valójában csak az 1942. évi érdemel figyelmet. Konkrét szavakat használva és nyilvánosan a pápa ebben ítélte el a háború során először és utoljára a náciizmus gáztetteit. A tényleges áldozatok és bűnök megnevezésétől ez alkalommal is tartózkodott (a bűn nélkül és származásuk okán halálba küldött emberek százezreiről szólt), és szavai akkor hangzottak el, amikor Rooseveltnél elnök üzenete alapján néhány hónapja ismeretében volt már az angolszászok Hitler-ellenes elszántságának.

¹⁸¹ PL-IE 118. – Cháim Weizmann másutt is felbukkanó (és talán Pinchas Lapidére

következményei az Egyház életére) a Tanácsköztársaság és Trianon okozta traumákat ecsetelő prooemium után alapvetően nyugalmas vizekre visz.¹⁸² Az ország kommuént követő paradicsomi állapotairól, „a lelki megújulást” elhozó Horthy-korszakról ad érzékeltes áttekintést, kimerítően taglalva a sikertörténetnek tekintett neobarokk államceremónista politikai katolicizmus különböző megnyilvánulásait. (A szerző ítélete szerint a kurzus kiemelkedő katolikus személyiségei elsősorban Bangha Béla, Prohászka Ottokár, Tóth Tihamér és Sik Sándor voltak.) A század napfényes első felének további kontúrokat kölcsönöz az 1945–1989 közötti időszak antitézise, amelyet mint a totális diktatúra és a bolsevik-kommunista vallásüldözés periódusát mutatja be a szerző hét és fél oldalon keresztül.¹⁸³ A pápával kapcsolatban már említett előzményeket követően epizódként ékelődik be a fény és árnyék nagy ívű történelmi drámájába a náciizmus és a második világháború. A Szent István Év megünneplésében kicsúcsosodó ellenforradalmi „megújulást” 1938 és 1944 között ismeretlen eredetű anomália zavarja meg (ám ehhez, derül ki a mindösszesen tizenhárom és fél sornyi vázlatból,¹⁸⁴ az egyháznak nem sok köze volt): „A náciizmus erősödő befolyása és a magyar politikai élet fokozódó jobbratolódása a 30-as évek második felétől egyre nagyobb óvatosságra intette a hazai egyházi vezetőket. A keresztény államiség, a nacionalizmus és a területi revízió igenlésének csapdájába kerülő magyar egyháziak zsidótörvények elleni fellépésre még erőtlennek bizonyultak. 1942-től azonban az egyházi vezetők már egyre bátrabban – még parlamenti felszólalásokban is –, felemelték szavukat a zsidóság diszkriminációja és elhurcolása miatt.¹⁸⁵ A magyar egyházak határozott fellépése is közrejátszott a pesti zsidóság deportálásának leállításában.” A hátralévő hat sorban szó esik Mindszenty bebörtönzéséről, Apor Vilmos nyilasellenes és zsidókat mentő fellépéséről,¹⁸⁶ továbbá a Pannonhalmán és a plébániákon bújtatott zsidókról, illetve a papok és szerzetesek hasonló buzgólkodásáról, amiért „közülük többen az életükkel fizettek”. A kötet végén közölt kronológia a náciizmus egy eseményét sem tartja említést érdemlőnek.¹⁸⁷

visszamenő, lásd 146. sz. jegyzet) állítólagos gesztusára releváns történelmi munkákban nem sikerült rábukkannunk. XII. Pius történelmi teljesítményét mindenestre nem nagy presztízsű közszereplők eseti kijelentései minősítik.

¹⁸² PL-IE 118–123.

¹⁸³ PL-IE 126–130.

¹⁸⁴ PL-IE 123.

¹⁸⁵ Nem igaz.

¹⁸⁶ Apor vértanúságáról a következőkben külön fejezet értekezik két teljes oldalnyi terjedelemben (124–126.).

¹⁸⁷ PL-IE 146.

3) A Pécsi Püspökség kiadásában megjelent hittankönyvsorozatban a tematikailag „illetékes” hatodik osztályos tananyag foglalkozik a Soával.¹⁸⁸ A VI. fejezet (Az Egyház a huszadik században) három részben, mintegy harminc oldalon át tárgyalja a korszak eseményeit. A Ma is érdemes élni és meghalni Krisztusért című fejezet Kolbe atya életáldozatát ismertető részének két mondata utal áttételesen a zsidóság II. világháborús tragédiájára (nem törődve azzal, hogy a tizenhét szavas szövegben négy teljesen ismeretlen, fogalomértékű információval kell megbirkóznia a tizenéves nebulónak): „Az auschwitz (ausvici) internáló táborban vagyunk a második világháború idején (1944). A hitleri Németország internáltjai szenvednek itt.”¹⁸⁹ A minket közelebről érdeklő másik fejezetet, A magyar egyház legújabbkori története című részt a „szabadkőművesek szellemi utódai”-nak, „az Egyház elszánt ellenségei”-nek keresztényellenes garázdálkodásáról, az azt betetőző proletárdiktatúráról és a reakcióként feltörő hitbeli megújulásról szóló keresetlen sorok nyitják meg.¹⁹⁰ A következő féloldalalás téma az úgynevezett keresztény kurzus – amely azonban Bajtai szerint nem létezett. A korszak ugyanis „nem volt keresztény rendszer, még kevésbé katolikus”, mert „legtöbb és legfontosabb vezető politikusai nem voltak katolikusok.” Ezt támasztja alá (megkezdve a vészidőszak tárgyalását is), hogy „ha akkoriban bűnös törvényt hoztak, a püspökök hiába tiltakoztak. Ilyen volt a zsidó-törvény, vagyis a zsidók jogainak csorbítása. Nem lehet keresztény rendszernek nevezni olyan kormányzati időszakot, amikor a püspökök tiltakozása ellenére is el akarták hurcolni a zsidókat. Az akkor hozott magyar törvény szerint mindenkinek igazolnia kellett azt, hogy nem zsidó. E célból mindenkinek keresztlevelet kellett szereznie. A keresztlevelet nem az egyház kérte, nem az egyház bírálta el. Ez

¹⁸⁸ Tarjányi Zoltán úgy tudja, hogy a KTT *Az üdvösség története* című hittankönyv egyháztörténelmi része lett volna, ám ez utóbbi megjelenéséhez az Állami Egyházügyi Hivatal nem járult hozzá, így ez „Bécsben álneven került kiadásra” (TZ-K-1 57.). Lásd Salgó János: *Krisztus tanúi a történelemben*. Róma, Zsinati Bizottság, 1976. A kiadvány a két utolsó fejezet híján (gyakorlatilag a Kolbe-történetig terjedően) jelentéktelen eltéréssel valóban megegyezik a BZS-KTT-val.

¹⁸⁹ BZS-KTT 169. Kolbe mártírúma 1941-ben történt. A következő oldal már helyesen közli a szerzetes rövid életrajzi adatait. (A római kiadásban csak egy dátum szerepel, és ez korrekt.) – A korosztály történelemből ez idő tájt a középkorral ismerkedik. Hatodikos lányom a szövegből annyit állapított meg, hogy abban minden bizonnyal emberekről van szó; korábban matematika, egy éve latin tagozatos tizedikes lányom pedig, akivel Auschwitzba készülünk, az internált szó elmagyarázása után érteni vélte az utalásokat, ám tisztázni óhajtott, hogy akkor voltak-e ott végül is zsidók és magyar zsidók is.

¹⁹⁰ BZS-KTT 178. – A történelemben clandestinus módon tevékenykedő szabadkőműves corpus mysticum a francia forradalommal kapcsolatos fejezetből már ismert a tanuló előtt. (BZS-KTT 144.)

állami intézkedés volt. A keresztlevél nem tette az ügyet keresztény ügyé. Ugyanakkor tény, hogy sok egyházi helyen adtak ki zsidóknak hamis keresztlevelet, hogy segítsenek rajtuk.” (A Horthy-korszak érdeme ugyanakkor, olvashattuk még előbb, hogy ebben az időben „a kereszténység szabad volt.”)¹⁹¹

A fenti szövegrész *A zsidóüldözés* című alfejezettel folytatódik, amelyet teljes terjedelmében idézünk: „Amikor Németországban 1933-ban Hitler került uralomra, ő hamarosan elkezdte a keresztény egyházak, valamint a zsidók üldözését. Magyarországon a hitlerizmus nem tudott tömegeket vonzani. Azok után sem, hogy hazánk neki köszönhette elszakított területei egy részének visszaszerzését. A zsidók üldözése sem felelt meg a magyar nép lelkületének. A propaganda mégis mindig hatékony. Ezért teljesen érthető, hogy a hitlerizmus propagandája is meg tudott téveszteni egyeseket. A zsidók elhurcolása azonban csak akkor kezdődött el Magyarországon, amikor a hitleri csapatok megszállták hazánkat (1944. március 19.). A magyar püspökök, a pápa, a budapesti pápai követ és más erők összefogása révén azonban sikerült leállítani elhurcolásukat. Sok szerzetesház és keresztény egyén bűjtatott zsidókat. Voltak papok, apácák és világi hívek, akik ezért életükkel fizettek. Az életben maradt zsidók nagy része Izraelbe távozott.”¹⁹²

A Soá történelmileg és keresztény szempontból helyes értelmezését a második világháború utáni események taglalása mélyíti el. A tizenkét éves tanuló így tudja meg, hogy Magyarországon egészen születéséig terjedően (gyengébbek kedvéért: „42 évig”) diktatúra és vallásüldözés volt (nyilván olyan, mint 1944 márciusa utáni egy évben), amelyet „magyarirtó vérengzések” és „a magyarok és a németek deportálása” vezetett fel; a vallásüldözés az utolsó években „valamelyest enyhült”. A sötét korszakból is kiviláglik Mindszenty arca, aki ugyanúgy felemelte szavát az említett gaztettekkel szemben, mint ahogy korábban is „tiltakozott a zsidók üldözése ellen”.¹⁹³ A kötet végi kronológiai útmutató tárgyunkat illetően egy összefoglaló dátumot közöl: „1939-1945[:] Második világháború”.¹⁹⁴

¹⁹¹ BZS-KTT 179.

¹⁹² Uo. – A megjegyzés diszkrét poliszémiája nyilvánvaló. A sejtetéssel szemben a „maradék zsidóság” többsége az országban maradt. Amíg erre lehetőség volt (a negyvenes évek végéig), tág adatokkal, legfeljebb 30-50 ezer zsidó származású állampolgár vándorolt ki, azaz a zsidónak tekinthető lakosság alig egynegyvede. (Lásd Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után. 1939–1955.* Bp., MTA Történelemtudományi Intézete, 1995.)

¹⁹³ BZS-KTT 180–182. Mindszenty „tiltakozásához” lásd Mindszenty i. m. (114. sz. jegyzet alatt).

¹⁹⁴ BZS-KTT 187.

4) Tomka Ferenc *Találkozás a kereszténységgel* című munkája a korábban legalább hét kiadást megélt NK bővített változata. A kiadványnak több tartalmi jellegzetessége is van. *a)* A vizsgált közegben egyedül ebben fordul elő a Holocaust kifejezés, igaz, magyarázat nélkül (a Soá terminus technikus itt sem ismert), a tankönyvek közül csak itt találkozunk az antiszemitizmus szóval. *b)* A zsidóságról és a Soáról szóló részeket bármely szélsőjobboldali orgánus is átvehetné; a szerző antiszemita nézetei nyíltak, kilépnek a teológiai kódnyelv és a történelmi sejtetések közegéből. *c)* A zsidóellenesség legmeghökkenőbb megállapításai a könyv rendszerváltást követően kiadott bővített változatában jelentek meg. *d)* A szerző rendszerváltó gondolatait lektorok (köztük az antiszemita módszertanáról megismert Koroncz László) és a cenzor deputatus legitimálják. (A helyzet némi fényt vet arra is, miért uralja a magyarországi katolikus katekézist a Soá bibliai-teológiai konzekvenciáinak ignorálása.)

A zsidóellenes szemlélet kateketikai majordómusza számára a vézskorszak, az antiszemitizmus és a Soá kifejezetten is az apologetika kompetenciája alá tartozó probléma. Megtárgyalására könyvének *Él tovább Egyházában* című huszonötödik fejezethez kapcsolódó elmélyítő olvasmányban, *Az Egyház bűnei (Keresztes háborúk, inkvizíció stb.)* témacím alatt szentel figyelmet.¹⁹⁵ Az olvasmány első szakasza (*Tény – hogy az Egyház történelmében voltak súlyos bűnök* címmel¹⁹⁶) II. János Pál pápa 2000-ben elhangzott történelmi bocsánatkéréséhez¹⁹⁷ kapcsolódva azt fejtegeti, hogy az egyház bűneinek emlegetése eltakarja más közegek, ideológiák, rendszerek („pl. a kommunizmus vagy a liberális kapitalizmus”) összehasonlíthatatlanul súlyosabb bűneit, és háttérbe szorítja a keresztények érdemeit. Például azt, hogy a 20. században 12 692 „új vértanú»” vált a „keresztény holokauszt” áldozatává. (A kiadvány a vértanúk között említi Salkaházi Sárát, az egyetlen olyan személyt a kötetben, aki zsidó életek mentéséért is áldozta életét, és akiről korábban, az önfeláldozásról szóló fejezetben ezt illetően annyit közölt, hogy „üldözött zsidókat rejtegetett, segített, szöktetett.”¹⁹⁸) A szerző által fókuszba állított par excellence történelmi bűntett, a „világszerte kb. 100 millió

¹⁹⁵ TF-KT 153-165. – A fejezet majdnem azonos szöveggel önálló kiadványként is megjelent. A cím azonban kérdőjeles: *Az Egyház bűnei? (Mi igaz, mi nem igaz?) Az egyház bűneiről és bocsánatkéréséről katolikusoknak.* Bp., SZIT, 2001.

¹⁹⁶ TF-TK 153–156.

¹⁹⁷ Lásd 10. sz. jegyzet.

¹⁹⁸ TF-TK 117. – Salkaházi Sára és a Szociális Testvérek Társaságnak embermentő tevékenységéről lásd például: Mona Ilona–Szeghalmi Elemér: *Salkaházi Sára élete és munkássága.* Bp., Ecclesia Szövetkezet, [1989.] A fasiszta korszak elsősorban figyelmet érdemlő mártíriuma Tomka szerint Maximilian Kolbe nevéhez kötődik. Áldozatvállalását részletesen ismerteti, és legalább négyszer hivatkozik rá munkájában. (Mint közismert, tetteivel Kolbe egy nem zsidó honfitársát mentette meg.)

ember tudatos halálát okozó” kommunizmus különösen alkalmas az egyház vétkeinek eltúlzására szóló tétel illusztrálására: „Mások hibáinak emlegetése közismert eszköz arra, hogy egy csoport, egy párt, egy vallás, egy nemzet *elterelje saját tagjainak és az iránta érdeklődőknek a figyelmét* önnön hiányosságairól.”¹⁹⁹ A Soáról Tomka az olvasmány második szakaszában, *A leggyakrabban idézett történelmi bűnökről* szóló polemikus fejezetnek *A zsidókérdés* címet viselő ötödik pontjában értekezik. A diktatúratörténeti komparációval fűszerezett passzust teljes terjedelmében idézzük:

„A pápa szolgálata folyamán több ízben is bocsánatot kért a zsidóságtól mindazért, amivel a katolikusok hozzájárultak a történelem folyamán az antiszemita szemlélethez. A pápa bocsánatkérése a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának 2000 évére vonatkozik. Voltak korok, amelyekben a zsidók és a keresztények kapcsolata békés volt; más korokban vagy vidékeken megjelent a »Krisztus-gyilkosság« vádja és egyéb előítéletek, vagy hátrányos megkülönböztetések.²⁰⁰ A náci népirtással kapcsolatban a pápa bocsánatot kért azért, hogy (illetve amennyiben) az Egyházban is időnként megjelenő zsidóellenesség hozzájárult a szemlélethez, amely a holokausztot eredményezte. A fasiszta üldözéssel kapcsolatban azzal is szokták vádolni az Egyházat, hogy egyes országok (elsősorban Németország) Egyháza nem emelte fel eléggé és időben szavát a nácizmus ellen. Tény, hogy voltak katolikusok és főpapok is, akik a fasiszta kezdeti idejében kevésbé tartották veszélyesnek Hitlert (akinek tervei akkor még nem voltak annyira nyilvánvalók), mint a kommunizmust – amelynek a Szovjetunióban megnyilvánult embertelensége, vallás- és népirtása már ismert volt. – Sajnos voltak olyan egyházi vezetők is, akik akkor sem távolodtak el a fasiszta rendszertől, amikor nyilvánvalóvá vált annak embertelensége. – De az is bizonyos, hogy történelmi tragédiák után könnyű megállapítani, hogy mit kellett volna ott tenni. Az események közben élőkől nem jogos olyan látásmódot elvárni, mint amilyenre egy tragédia bekövetkezése után szert teszünk. Amint a *kommunizmussal* esetenként kollaboráló egyháziakról beszélni akkor szabad, ha szólunk azokról, akik ellenálltak, vagy akiket üldöztek a kommunizmus alatt (s ők többen voltak), ugyanígy a nácizmus esetében. Örömmel tudhatjuk, hogy *katolikusok egyedülállóan sokat tettek a zsidók megmentéséért*, s százezreknek életét sikerült megmenteniük. (Erről bővebben vö. 43. lecke/I. – Itt szó van arról is, hogy a magyar Egyház sok tagja életének kockáztatásával vagy feláldozásával

¹⁹⁹ TF-TK 154-155.

²⁰⁰ A vád legutóbbi megjelenésével néhány oldallal korábban éppen e tankönyvben találkozunk: „Reggel Pilátus elé vitték. A zsidók, akikkel annyi jót tett, most halálát követelték. [...] Pilátus látta, hogy Jézus ártatlan, de félt a zsidóktól. Megostoroztatta, majd halálra ítélte Őt.” (TK 118. = NK 75.)

is részt vett a zsidók megmentésében.²⁰¹) A médiában hallunk egy másik vádat: *XII. Piusz pápának* jobban fel kellett volna emelnie hangját a zsidóüldözés

²⁰¹ TF-TK 290. (= TF-NK 169.) – Tomka szerint XII. Pius „minden lehető diplomáciai lépést megtett, hogy Hitler vérengzését megakadályozza. [...] utasította az európai egyházi intézményeket és szerzetesházakat, hogy adjanak menedéket a fasizmus üldözötteinek.” Hivatkozik továbbá Albert Einsteinre, aki szerint „egyedül az Egyháznak volt bátorsága, hogy *szembeszálljon Hitlerrel*” (azt Tomka mindenesetre nem árulja el, hogy a kijelentés 1940-ből való), és Pinchas Lapide teológusra, „a téma neves zsidó szakértőjé”-re, aki 150–400 ezerre becsüli a katolikus egyház által megmentett zsidók számát. A szerző úgy tudja továbbá, hogy „Németország és az európai országok püspöki karainak többsége nyíltan elítélte Hitler és a náci magatartását”, ami miatt „sok püspök, több mint 10 000 pap, sok ezer apáca és keresztény világi szenvedett koncentrációs táborokban”, és helytállásáért „4000 papot és 400 apácát gyilkoltak meg.” – Amellett, hogy a hierarchák – eltekintve néhány bátor és igen tisztességes képviselőjüktől (Magyarországon pl. Márton Áron) – ilyen nyilatkozatokat csak ritkán, végső esetben és akkor is gyáva vagy éppen igen tisztességtelen szöveggel bocsátottak ki, az említett repressziók túlnyomórészt nem a zsidó életek mentése, hanem az ellenállás valamely más szektorában való részvétel miatt érték őket. (Kicsivel alaposabb tájékozódással mindazonáltal lett volna mód arra, hogy Maximilian Kolbe mellett más hitvallók nevével is megismerkedhessen a katekumen.) Németországi adatok szerint 1933-1945 között dokumentálhatóan ca. 10 000 katolikus pápi személyt értek zaklatások, repressziók. A keresztény lelkesek közül összességében ca. 420-an kerültek koncentrációs táborba. A táborokban elhunytak mellett életüket vesztették még mintegy 60-an. Az esetek ca. 1%-ában állt zsidóknak nyújtott segítség a megtorlások hátterében. (Lásd: *Die Katholiken und das Dritte Reich*. Hg. Klaus Otto-Konrad Repgen. Mainz, Matthias-Grünwald-Verlag, 1990.) Tomka fantáziája különösen a magyar egyházra térve szökken szárba. Rózsás szavakkal méltatja a keresztények ellenállási elkötelezettségét és mindenekelőtt Serédi Jusztinián hercegprímás helytállását, aki a Szálasi-puccs után „hivatalos tiltakozásokkal, tárgyalásokkal próbálta enyhíteni a terrort”, emellett „püspöktársaival együtt támogatta a katolikus mozgalmak, papok és szerzetesek munkáját a náciizmus üldözötteinek megmentése érdekében.” A „hazai szerzetesházak” Tomka szerint kb. 10 000 „üldözöttet rejtegettek”, és a nyilasok „több mint 80 egyházi személyt deportáltak, zártak be, s többit közülük meggyilkoltak.” – A helyzethez felőlni nem tudó Serédihez lásd Gergely i. m.; Braham i. m. 30. caput; Majsai: *A Magyarországi Református Egyház...* Az egyházi historiográfia kedvelt módszere, hogy a zsidó életek mentéséről szólva együtt kezeli az egyházak és intézményeik közreműködésével bújtatott, támogatott menekültek számát. Hasonló eljárással (és rendszerint túlzó adatokkal) találkozunk e közegekben akkor is, amikor az egyházi hierarchia tagjainak zsidók és nem zsidók megsegítése érdekében vállalt áldozatairól van szó. Mindkét esetben igaz az, hogy a zsidó aránya elenyésző volt a nem zsidókéhoz képest. Példaként lásd ehhez Havasy és Hetényi említett munkáit. A posthochuti Vatikánnak védelmet kínáló apologeták rangos képviselőjétől, Pinchas Lapide római izraeli konzultól a legváltozatosabb számok hangzottak el a katolikus egyház által megmentettek számáról. A szélső adat a 860 000. Állításait (amelyek komolytalanságát a 150–400 ezres

ellen. E vád mögött egy hipotézis is áll: ha a pápa tiltakozott volna, fékezhetett volna a náci vérengzést. XII. Piusz helyes politikai látásmódján – s azon a hipotézisen, hogy »mi lett volna, ha« – évtizedekkel az események után lehet vitatkozni. A pápa – a történelmi kutatások szerint – miután számos lépést tett az üldözöttek érdekében, hosszan megszenvedett gondolkodás után úgy látta, hogy nem ad ki tiltakozó körlevelet (bár az már elő volt készítve), mert attól félt, hogy ezzel nehezebbé tenné a náciizmus alatt élő egyházaknak²⁰² és az egy ideig még kímélt kikeresztelkedett zsidóknak helyzetét. (A holland püspöki kar náciellenes körlevelére válaszul Hitler a zsidó származású szerzeteseket is Auschwitzba hurcoltatta.²⁰³) De a tények beszélnek arról, hogy a pápa mi mindent tett a zsidók védelmében.²⁰⁴ A vatikáni nunciusok (a pápa »nagykövetei«) pl. »menlevelet« adtak a zsidóknak; a szerzetesházak és egyházi intézmények (kórházak, szemináriumok) Rómában és Európa országaiban a pápa szándékának megfelelően (léjük kockáztatásával) befogadták, hamis papírokkal bújatták őket, s amíg ez védelmet jelentett, a papok keresztlevelet adtak nekik. Hogy a pápát ismerő zsidók hogyan ítélték meg magatartását, jelzi, hogy Isak Zolli, aki a zsidóüldözés éveiben volt *Róma főrabbija, a háború után katolikus hitre tért*. A kereszttségben az Eugenio nevet

számértékek is tükrözik) soha egyetlen kutatási adattal nem támasztotta alá. Lásd *Auschwitz als Herausforderung für Juden und Christen*. Hrsg. von Günther B. Ginzler. Heidelberg, Verlag Lambert Schneider. 1980. Istvan Deak: The Pope, the Nazis & the Jews. *The New York Review of Books*. March 23, 2000.

²⁰² A hittankönyvek ugyanakkor már a 6–7 éves kisgyerekekbe is azt sulykolják (mintegy a zsidók Jézus-ellenes magatartásának antipódusaként), hogy a keresztény ember az Urat a börtönbe, sőt még a halálba is kész követni. (ÖM-JTV 68. Cf. ÖM-ÍGYV 59.)

²⁰³ Az ellenállás értelmét megkérdőjelező mondat üzenete – különösen a kontextus(ok) figyelembevételével – világos: a zsidók intézményes egyházi védelmének alapvető elmaradását a történelem igazolta. Azonban: a) az egyházi protestálás erősítette, erősíthette volna a nem könnyen számszerűsíthető individuális segítőkészséget, és ami különösen fontos, talán mérsékelhette volna a deportálásban közreműködők ügybuzgalmát is; b) Hollandiában a szóba forgó represszió „mindössze” 201 személyt érintett, és c) azok között csak néhány szerzetes és apáca volt.

²⁰⁴ Például hallgatott a zsidótörvényekkel szemben, és soha nem ítélte el Hitlert. A pápa döntéseiben a rövid távú reálpolitikai haszonelv mindig erősebb volt a morális megfontolásoknál. XII. Piusz és a Vatikán legalábbis súlyosan ambivalens magatartásához lásd például: Pius XII. In: *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. Band II. Berlin, Argon Verlag GmbH, 1993.; Majasai Tamás: Az írástudók felelőtlensége. Válasz dr. Lancendorfer Erzsébet nyílt levelére, *Új Magyarország*, 1996/254. (október 31.); Petőcz György: A nagy hallgatás. In: *Mozgó Világ*, 1995/8. sz. 11–20.

vette fel, XII. Piusz (Eugenio Pacelli) iránti tisztelete jelenként (vö. F. Lelotte: *A XX. Század konvertitái* II. Bp. 1986.)²⁰⁵

A kuriális és ekklezioapologézia után Tomka az antiszemitizmus vizsgálatára tér át. Az előbbiek közvetlen folytatásaként felvázolt gondolatmenetének lényege, hogy a kereszténység és a benne esetileg felfelbukkanó zsidóellenesség és a náciizmus között semminemű kapcsolódási pont nem volt. (Igazolja ezt az is, hogy a hitlerizmus „egyház- és kereszténységellenes” volt, amelynek tényei azért kerültek mindedig háttérbe, mert „azokat elfeledtették a náciizmus egyéb gattetei, amelyekre hamar fény derült.”²⁰⁶) Amennyiben pedig a Soához vezető okokat vizsgáljuk, úgy inkább a zsidóság felől kell elindulnunk. Ám figyeljünk a szerzőre: „Egyes egyházellenes írások eljutnak addig, hogy a kereszténységben a történelem folyamán megjelent zsidóellenességet teszik felelőssé azért, hogy a náciizmus gyökeret verhetett Európában. – A történészek azonban – akik a teológus szemében „zsidó-ügyben” autentikusabbnak tünnek „fönökéné!”, a római pápánál²⁰⁷ – összetettebb szempontokra mutatnak rá, amelyek esetenként nem elsősorban vallásiak voltak. Egy tehetséges, pénzügyi vagy politikai hatalomra szert tevő, és tagjai között olykor akarva-akaratlanul szövetséget létrehozó csoporttal szemben könnyen alakul ki ellenszenv.”²⁰⁸ És inentől Tomka célegyenesbe érkezik. A következőkben a zsidótörvények és revizionista rehabilitációjuk szellemében fogant kocsmai múltelemzés keretében vázolja fel az antiszemitizmus-történet sajátos panorámáját a kereszténységgel (és a zsidósággal) munkája alapján ismerkedő, többnyire tizenéves olvasóinak.

A kiadvány szóban lévő részének nem mindennapos eleme, ahogy az első számú gondolathordozóként igénybe vett forrását, a már-már szentírásként idézett *A magyarok krónikája* című tomust kezeli.²⁰⁹ „A magyar állam alapításának ezredik”, illetve „a honfoglalás 1100. évfordulójára” megjelentett

²⁰⁵ TF-TK 160–161. – Israel [nem Isak!] Zolli a német megszállás hírére mély illegalitásba vonult. Méltatlan viselkedése miatt a háború után súlyos támadások érték. Áttérését motíválta a pápa személye és a keresztény vallás iránt már korábban is meglévő szimpátiája. Az unos-untalan előrángatott Zolli-ügyhöz lásd Leni Yahil: *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*. München: Luchterhand Literaturverlag GmbH, 1998. 580–581.

²⁰⁶ TF-TK 164.

²⁰⁷ Lásd *Emlékezünk – Megfontolások a Soáról*. (Pl.: *Méreg*, 1998/1. sz. 68-75.)

²⁰⁸ TF-TK 161. (Az idézet közvetlen folytatása a Zolli-passzusnak.)

²⁰⁹ *A magyarok krónikája*. Összeállította, szerkesztette és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. Bp., Magyar Könyvklub–Officina Nova, 2000. (Harmadik, javított, bővített kiadás. Alapkiadás: Officina Nova, 1995.) – A nem kifejezetten tudományos alaposágáról ismertté vált kiadvány elkészítésében többtucatnyi jeles magyar történész vett részt.

és újra kiadott didaktikus szerkezetű, „képes-színes [...] »népmű«”-vet²¹⁰ Tomka a rövid témacikkelyek mellett azért is ítéltetne különösen alkalmas vehiculumnak, mert elképesztő állításait a forrásmű szerkesztőjének, Glatz Ferenc, az MTA történész elnökének nevével legitimálhatta. A textuális kalózkodást hordozó szemlélet alaposabb megismerhetősége végett a következőkben a Tomka-szövegek (rövidítve: TF) után beiktatjuk a Glatz-opus (rövidítve: MK) allegált passzusait is.²¹¹ (Tomka kihagyás nélkül idézett sorait a Glatz-kötetre tett hivatkozásoknál törjük meg. Az összetartozó részeket azonos számokkal jelöljük. A szögletes zárójel kihagyást vagy szerzői értelmező interpolációt jelent.)

TF (1): „A magyar történelemben bizonyos események is rontották a zsidóságról kialakított képet. Pl. hogy a számos embertelenséget és gyilkosságot végrehajtó Tanácsköztársaság idején a radikális és szociáldemokrata vezetők jelentős része, és a népbiztosok mintegy 60 %-a zsidó volt; hasonlóan zsidó volt a véres rákosista kommunizmus felső és középvezetőinek jelentős része (vö. Glatz F.: *A magyarok krónikája*, 565; *A kommunizmus fekete könyve*, 445–446).”²¹² **MK (1):** „*Antiszemitizmus, kollektív felelősség*[.] Augusztus 22. A Tanácsköztársaság bukása után első ízben érvényesült a magyar történelemben a kollektív felelősség elve magyar állampolgárok ellen. Az »ítélet« így hangzott: a kiegyezést követő fél évszázadban az országban »zsidó uralom« alakult ki, aminek azután a forradalmak és a történelmi Magyarország feldarabolása [lett a] szerves következménye. Az új hatalom arra a tényre hivatkozott: a polgári radikális, szociáldemokrata vezetők jelentős része és a népbiztosok kb. 60 %-a zsidó származású volt. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a szabad pályás értelmiségben, valamint a munkásmozgalomban jelentős szerepet játszó

²¹⁰ *A magyarok krónikája*, 7.

²¹¹ TF-TK 161–162.

²¹² TF-TK 162. – *A kommunizmus fekete könyve* című kiadványt szakmai szempontból a számadatok és az ideologikus történelemértelmezés miatt érte a legkomolyabb kritika. – Tomka hivatkozása a kommunista államokban politikai rangra emelt antiszemitizmust tárgyaló fejezet (*A kommunista vezetők pere*, pp 432–448) két oldalára utal, ahol néhány sor szól arról, hogy a zsidó származású személyek meghatározó pozíciókat töltöttek be a közép-európai párt- és államapparátusokban. (A szövegekörnyezet emellett megemlíti azt is, hogy e zsidók hozzátartozói nagy számban pusztultak el a náci megsemmisítő táborokban.) – A zsidók és a kommunista rendszerek kapcsolatával számos kiadvány foglalkozik. Az összefüggések érzékeltetésére Tomka, a teológus azonban kifejezetten olyan műre hivatkozik (a kommunista múltat fokozottan is ideologikusan szemlélő egyházi környezetben), amely már címével is kriminalizáló előítéleteket kelt az olvasóban a zsidóság iránt.

szakmákban a zsidó vallásúak aránya elérte a 30-40 %-ot.²¹³ **TF (2):** „A zsidóság szerves részét képezte a magyar nép és gazdaság fejlődéstörténetének. De feszültségeket okozott pl., hogy a zsidóság sajátos helyzeténél, képességeinél fogva – s olykor a korlátok következtében is, amelyeket köréje állítottak – gyorsabban polgáriasodott, gyermekeit nagyobb arányban taníttatta. Ennek eredménye lett, hogy a 20-as években a zsidó egyetemi hallgatók aránya hazánkban az orvosi vagy a műszaki karok hallgatóinak 40-45 %-át tette ki, miközben az ország népességének 5,1 %-a volt zsidó (Glatz F., i. m. 575).” **MK (2):** „*A numerus clausus*[.] Szeptember 26. A nemzetgyűlés elfogadta az 1920: XXV. tc-t [...]. A törvény korlátozta a[z egyetemekre való] beiratkozás addigi szabadságát. 1. §-ában alapvető kritériumnak a nemzethűségi és erkölcsi megbízhatóságot állította. A második szempont a »kiképezhetőség biztosításának« a lehetősége volt [...]. Az izraelita vallású állampolgárok jogegyenlőségét a nemzetgyűlési vita során beiktatott módosítás, a törvény 3. §. 3. bekezdése sértette meg: »Arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát...« Az 1928: XIV. tc. az ominózus bekezdést hatályon kívül helyezte. A zsidó vallású hallgatók aránya az 1899/1900-as tanévben 24,4 %, 1906–1907-ben 24,3 %, 1913–1914-ben pedig 24 % volt. Igen magas számot képviseltek az orvosi karokon (1899–1900: 46,3 %, 1913–1914: 46,7 %) és a műegyetemen (1899–1900: 44,3 %, 1913–1914: 33,3 %). A numerus clausus mérlegét az 1920/1921-es és az 1935/36-os tanév között eltelt iskolaévekben az alábbi táblázat mutatja: [...].²¹⁴ **TF (3):** „Sokan úgy élték meg a helyzetet, hogy a magyar fiatalok emiatt nem juthatnak be az egyetemre. Ekkor született meg a törvény a »numerus clausus«-ról, amely a zsidó állampolgárok jogegyenlőségét sértette, ui. kimondta: »az ország területén lakó népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma az (egyetemi) hallgatók között lehetőleg érje el az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát«. – A mondottakkal párhuzamban a zsidóság magas arányban foglalta el a polgári állásokat: pl. az ügyvédek 49 %-a, a gyártulajdonosok és bérlők 50 %-a, igazgatóiknak 41 %-a, a kereskedelemben önállók 45 %-a, a tisztviselők 52 %-a vallotta magát izraelitának. Reakció volt az 1938–39-ben az 1. és a 2. zsidótörvény, amely »korlátozta a zsidók gazdasági és közéleti térfoglalását« (i. m. 608).²¹⁵ **MK (3):** „Kormányprogram, zsidóság[.] Április 18. A polgári szabadságjogok a 19. században fokozatosan lehetővé tették a korábban helyi

²¹³ *A magyarok krónikája*, 565.

²¹⁴ *A magyarok krónikája*, 575.

²¹⁵ *A magyarok krónikája* a zsidótörvényekkel egy rövid, tárgyilagos adatközlés formájában a 615. oldalon foglalkozik, ám semmit nem említ a Tomka-féle „reakció”-ról.

forgalomban működő, jobbára a nagybirtokhoz kötött terménykereskedők, pénzkölcsönzők számára, hogy beköltözzenek a városokba (főként Budapestre), és tőkéjüket más gazdasági ágazatokba is befektessék. Ily módon a tőkés fejlődés vezető rétegévé a zsidó tőkésék váltak. Ebből következett, hogy az antikapitalizmus, továbbá a tőkés társadalom osztály- és csoportellentétei vallási, illetve faji ellentétként is megjelentek, s ehhez korábbi antiszemita előítéletek és indulatok kapcsolódtak. Az államhatalomhoz tartozó közigazgatási, köztisztviselői pályákon és a hadsereg tisztikarában a nemesi-úri eredetű értelmiség foglalhatott csak helyet. Ezekben a területeken a zsidó értelmiség nem kapott lehetőségeket, ezért fordultak a szabadfoglalkozású értelmiségi szakmák felé. Az 1930-as népszámlálás adataiból: A zsidóság rendkívül nagyfokú polgárosultságára utal, hogy amikor az ország lakosságának 67 %-a még falvakban élt, a zsidóság már zömében városlakó volt.²¹⁶ **TF (4):** „A témával kapcsolatban jó tudnunk, hogy Magyarországon hívó zsidó vezetők is bocsnátot kértek azért, mert sok zsidó vállalt elkötelezett, illetve vezető szerepet a kommunizmus ateista és gyilkos rendszerében,²¹⁷ s hangsúlyozták, hogy azok a zsidóság töredékét alkották, s nem tekinthetők a zsidóság hiteles képviselőinek (vö. i.m. 565).” **MK (4):** „A Pesti Izraelita Hitközség 1919. augusztus 28-án kiadott deklarációjában megállapította, hogy »minden egyes zsidó származású kommunistával szemben legalább 1000 zsidó vallású magyar állampolgár áll«. ²¹⁸ A zsidóság képviselői elkötelezték magukat Horthy kormányzóságának támogatása mellett.”²¹⁹

²¹⁶ Uo. 608. *A magyarok krónikája* ezt követően bemutatja még a zsidóság társadalmi elhelyezkedésének a legjellemzőbb statisztikai paramétereit (települési megoszlás, önálló iparűzők, tisztviselők, kereskedők, ügyvédek, mérnökök, gyártulajdonosok, ipari vezetők), amelyek egy részét Tomka is átvette.

²¹⁷ E rendszerben, a benne kollaborálók nihil obstatjával Tomka például kiadhatta az NK-t, telítve olyan képekkel, amelyek a pax sovietica derűjét és boldogságát sugározták kis olvasói számára.

²¹⁸ A nyilatkozatot első oldalon közli az *Egyenlőség* 1919. szeptember 11-i (17.) száma. A hitközségi eljárás nem bocsnátot kért, hanem hazafias hűségnyilatkozatot téve kijelentette, hogy a proletárdiktatúra a hitközség érdekeit legsúlyosabban veszélyeztető történelmi kísérlet volt. „Fájdalommal és [...] megbotránkozásal” állapította meg továbbá, hogy „a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidó származású emberek, akik majdnem kivétel nélkül már előbb váltak hűtlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. Miután pedig ezeknek a szereplése lelkiismeretlen és gonosz emberek által arra használtatik föl, hogy a magyar zsidóságot a kommunizmussal azonosítsa, a Hitközség konstatálni kívánja, hogy minden egyes zsidó származású kommunistával szemben legalább ezer zsidó vallású magyar állampolgár áll [...]” A közgyűlés emellett közli azt is, hogy „a bolsevizmus propagandájában” és „annak gonosz tetteiben” aktív részt vállaltak, „amennyiben még a zsidó felekezethez tartoznának, – annak közösségéből kirekeszti.” (Újabbán közli Szabolcsi Lajos is: *Két*

Tomka Ferenc végül azzal zárja az idézett történelmi kaleidoszkópot, hogy megállapítja, „a kereszténységgel nem fér össze semmiféle hátrányos faji megkülönböztetés! Ma örömmel tudhatjuk, hogy új kapcsolat születik keresztények és zsidók között. A keresztény – a pápa szavával – a zsidóságot a hitben idősebb testvérének tartja!”²²⁰

A Soá és a magyarországi zsidó vészidőszak Tomka-féle értelmezését szükségtelen külön is analizálnunk. Néhány elemét azonban, amelyek részben-egészében latensen ott bujkálnak a társkiadványok szemléletében is, érdemes számba vennünk.

a) Az Auschwitzhoz vezető előzmények – a körülmények figyelembevételével – érthető önvédelmi reakciók voltak az évezredes zsidó provokációkkal szemben.

b) Az egyház(ak) papjainak hivatali-etikai mulasztása nem diszkutábilis, mert ott és akkor nem rendelkezettek az „ideális” döntéshez szükséges történelmi perspektívával. A náciizmussal való egyházi kohabitáció és/vagy kooperáció üzemi baleset, amely nem vet fel strukturális kérdéseket. Az egyházakat és papjaikat (s legkivált a pápát) elsősorban a hősies helytállás és az üldözött zsidókat mentő lelkület jellemezte. (Az életmentés nem intézményi eseteiről a könyv lényegileg nem szól.) A pápa az egyház érdekeire tekintettel nem emelte fel szavát a náciizmus ellen. Az egyház szolgálata iránti zsidó hála (Kelet-Európában) az egyházat és kereszténységet elnyomó kommunizmusban való tömeges részvétel volt.

c) A Soában manifesztálódó bűnök lényegileg enyhébbek, mint a kommunizmuséi. (Különösen, hogy ez utóbbi történelmi dimenziói már korábbról ismertek voltak.) A kommunista rendszerben való „zsidó” participáció ezért is mély történelmi bukás. A különbséget az is kifejezi, hogy a pápa azért kért bocsánatot a katolikusok nevében, mert azok „*hőzzájárultak a történelem folyamán az antiszemita szemlélethez*”, a hívő zsidók ellenben azért követték meg a magyar társadalmat, mert „sok zsidó vállalt *elkötelezett* szerepet a *kommunizmus* ateista és gyilkos rendszerében”. (Kiemelés: MT)

emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. 1881–1931. 289–290.)

²¹⁹ *A magyarok krónikája*, 565. (A korabeli eseményekhez lásd Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp., Századvég Kiadó, 1992. 196–197.)

²²⁰ Tomka munkamódszerének része a saját vélemény és a Tanítóhivatal álláspontja közötti feszültség irodalmi zaggyában való feloldása. Hasonló jelenséggel találkozunk nála akkor is, ha például a zsidó vallást „kezdetleges őszövetségi szint”-ként aposztrofáló megjegyzését (TF-TK 74.) egybe próbáljuk vetni azzal a megállapításával, hogy a zsidó vallás fennmaradása „a nála magasabb kultúrájú és erősebb birodalmak között” igazi „»vallástörténelmi csoda», „az őszövetség isteni eredetének [...] igazolása”. (TF-NK 46.; lásd még: TF-TK 73.)

d) A vázlat metakommunikatív konzekvenciája: (a) Zsidók és keresztények újkori konfliktusaiban a súlyosabb sérelem az utóbbiakat érte. Az egyház tehát nyugodt lelkiismerettel hagyhatja figyelmen kívül a hagyományos zsidósággép revideálását és a zsidóktól való bocsánatkérést szorgalmazó vatikáni ajánlásokat. (b) Amikor a zsidóságban felülkerekedik a hívő (megújult) magatartás, a faji megkülönböztetést per definitionem nem ismerő kereszténységben önzetlen partnerre talál. A könyv szóstatistikai indexei megerősítik az üzenetet. A fasizmus *négy* minősítést kap (népirtás, üldözés [2x], vérengzés), míg a kommunizmus *kilencet* (embertelenség [2x], vallás- és népirtás, gyilkosság, véres, rákosista, ateista, gyilkos). A kommunizmus vallásirtó is volt, míg a hatmillió zsidót likvidáló náciizmushoz ilyen jelző nem társul. A kétszer előforduló „holokauszt” szó arányos használata ugyanezt húzza alá: volt egy zsidó, s volt egy – a negatív zsidó kiválasztás nyelvi ikonjával üzőtt szemérmertelenség szülte – „keresztény holokauszt”.²²¹

Epilógus

A kereszténység számára üdvösség forrását jelentő zsidóság iránti dignitas és a Soá teológiai, valláspedagógiai konzekvenciáit érvényesítő törekvés jeleit Bognár Lajos könyvének kivételével hiába keressük a több, mint hattucatnyi kateketikai kiadványban. Ahol ilyen jeleket vélnének felismerni, ott sem az elvi megfontolás játszik szerepet, hanem (jó esetben) egyéb tiszteletre méltó értékválasztás (lásd IGYV), vagy a körülmények természetes orientációja. A vallástankönyvek domináns stílusjegye a zsidóság és vallásának degradálása, a gyalázkodás katekézisének adott körülmények között „még lehetséges” perpetuálása.

Mialatt a hittankönyvek egymást felülmúló szürrealista stílusversenyben ecsetelik a keresztények zsidók általi üldöztetésének áradatát, egyetlen sorban sem szólnak arról, hogy a Qiddus ha-Sém mártírjai közül megszámlálhatatlan sokan voltak, akik a keresztény vallási agresszió áldozatai lettek (keresztes háborúk, kényszerkeresztségek, konverziók elutasítása).²²² Hasonlóképpen nem ismernek összefüggést a magyarországi valláspedagógia auktoraival a Soá, a választott nép stigmatikus örökségét elszenvető – elköltözött és köztünk élő – valódi jézuskövetők sorsa és a kereszténység teológiai higiénijára között. Témakezelésükben a Soá (és a vészkorok) a kereszténység szempontjából releváns világtörténelmi események egyik mellékszála. Az események egyes részleteinek ismertetése, ha már nem kerülhető meg, a

²²¹ TF-TK 155.

²²² A keresztes háborúknak a témát tárgyaló kiadványok egyöntetűen pozitív értékeket tulajdonítanak. (BZS-KTT 73.; KHE-6/11 46.; PL-IE 44–48.; TF-TK 157.)

kereszténység és a magyarországi egyházak magasztos értékvilágának kidomborítását van hivatva szolgálni. A Soá, Holocaust, antiszemitizmus, zsidók, zsidóság tárgyszavak a kiadványokban a legritkább esetben fordulnak elő. Ugyanez az érdektelenség övezi azonban a zsidó-keresztény viszony gyökeres újragondolását szorgalmazó szentszéki törekvéseket is.²²³

A katolikus valláspedagógia meghatározó teoretikusának tűnő Tarjányi Zoltántól idézünk: Ma Magyarországon „elvben bárki írhat hittankönyvet, de csak akkor kerül be a választható kiadványok közé, ha a szerző egyrészt figyelembe veszi a Püspökkari Hitoktatási Bizottság központilag előírt tantervét, ill. ha a szerző egyházi engedéllyel jelenteti meg művét (mely jelzi, hogy nincsen a műben hittani tévedés). [...] Jelenleg kb. 30 ezer hittanecsoport működik a Katolikus Egyház felügyelete alatt Magyarországon: nagy részük az iskolában, kisebb részük a plébániai hitoktatás részeként. Az a legnagyobb bizonyossággal állítható, hogy hazánkban a hitoktatást gyakorlatilag az elkötelezett laikusok fogják vezetni: [...] Hogy megfelelő számú és felkészültségű hitoktató és hittanár álljon rendelkezésre, azt a különböző szintű teológia-oktatásnak kell megoldania. [...] ennek megszervezése és formába öntése a magyar püspökök felelőssége.”²²⁴

Remélhetjük-e a plusquamperfektum árnyát idéző (katolikus)²²⁵ katekizmus mögött meghúzódó episkopalizmus jánospáli fordulatát?

*

Randolph L. Braham professzor úr azon milliók egyike, akik áldozataivá lettek a gyalázkodás katekizálásának. Hat évtizede hordozza a lelkébe égett iszonyatot.

Amit azonban mások gonoszként gondoltak el, a Szentséges jóra fordította benne. A kiválasztottak füstös stigmája áldás forrásává lett lelkében. Egy életet szánt arra, hogy a szellem eszközeivel erősítse mindazok reményét, akik szeretik Izrael Istenét. Illesse őt tisztelet és megbecsülés. יברכך יהוה וישמרך (ברמדבר 6:24)

*

²²³ Hasonló következtetésekre jutott tíz évvel ezelőtt Szécsi József is. (In: *A gyerekeknek nem mindig...* 58.)

²²⁴ TZ-K-1 58–59.

²²⁵ A helyzet más felekezetek háza táján sem jobb. A református egyház hittankönyvi irodalmát vizsgálva tíz évvel ezelőtt hasonló megállapításokat kellett tennem. Az akkor kritizált munkák változatlan utánnomásban azóta is megjelennek, sőt újak is vannak, amelyeket hasonló szellemiség jegyez.

Az elemzett valláspedagógiai művek

BF-ÜT: Binde Ferenc: Üdvösségünk története. I. rész. Isten népe. (A Római Katolikus Püspöki Kar Hitoktatási Bizottsága hittankönyv sorozatának IV. kötete.) Bp., SZIT, 1991. **BF-VaÚ:** Binde Ferenc: Válaszol az Úr. Bp., SZIT. (Nihil obstat: Győr, 1986.) Szerk. A Magyar Katolikus Püspöki Kar Hitoktatási Bizottsága. [A 4. osztály számára.] **BK-JaÚ:** Bognár Lajos – Király Ernő: Jézussal az úton. Fiataloknak a keresztyén erkölcsről. A római katolikus hitoktatási tanterv alapján. Bp., Budapesti Hitoktatási Kiadó Bt., 1996³. **BKR-HÉÉ:** Bognár Lajos – Kerényi Lajos – Rédly Elemér: Hitünk és életünk. Szerk. a Római Katolikus Püspöki Kar Hittankönyv Bizottsága. Bp., SZIT. (Nyolcadik kiadás; nihil obstat: Bp., 1974.) **BL-ÉaE:** B[ognár] L[ajos]: Életünk az Egyházban. Negyedikeselek részvétele a liturgiában. Hittankönyv 4. osztályosoknak. [Bp.,] Budapesti Hitoktatási Felügyelőség, 1992³. **BL-ÓKF:** B[ognár] L[ajos]: Ószövetség katolikus fiataloknak. Az általános iskola ötödik osztályától. [Bp.,] Hitoktatási Kiadó Bt., 1993. **BZS-AHÜ:** Bajtai Zsigmond: „Aki hisz, üdvözülni!” Hittankönyv az általános iskolák 7. osztálya részére. Pécs, Pécsi Püspökség, 1997⁹. [A hetedik és a nyolcadik hittankönyvek impresszuma kiemeli, hogy a kötetek elkészítésével Seregély István érsek, az Országos Hitoktatási Bizottság elnöke bízta meg a szerzőt.] **BZS-J:** Bajtai Zsigmond: Jézussal. Hittankönyv az általános iskola 1. osztálya részére. Pécs, Pécsi Püspökség, 1997⁷. **BZS-JE:** Bajtai Zsigmond: Jézus evangéliuma a négy evangélista tanúsága alapján. [Hittankönyv az általános iskolák 5. osztálya részére. Újszövetség.] Pécs, Pécsi Püspökség, 1997⁹. **BZS-KTT:** Bajtai Zsigmond: Krisztus tanúi a történelemben. Hivatalos hittankönyv az általános iskolák 6. osztálya számára. Pécs, Pécsi Püspökség, 1995⁹. [Az impresszum szerint a munkát az Országos Hitoktatási Bizottság 1991-ben hivatalos hittankönyvvé nyilvánította.] **BZS-RSZHÚ:** Bajtai Zsigmond: Régtől szolt hozzánk az Úr. Ószövetség. Hittankönyv az általános iskola 5. osztálya részére. Pécs, Pécsi Püspökség, 1997⁸. **BZS-TJ:** Bajtai Zsigmond: Találkozásaink Jézussal. Hittankönyv az általános iskola 4. osztálya, valamint osztatlan iskolákban az alsó tagozat részére. Pécs, Pécsi Püspökség, 1997⁴. **BZS-TMP:** Bajtai Zsigmond: „Tartsd meg a parancsokat!” Hittankönyv az általános iskolák 8. osztálya részére. Pécs, Pécsi Püspökség, 1995⁴. **CSBGY-SZI:** Csontosné B. Gyöngyi: Szentírás ismertető ifjúság számára. Bp., A Magyar Történelmi Egyházak Egyetemes Hittudomány-kutató Tanintézet[e]. (Jóváhagyva: Esztergom, 1991.) **CSBGY-SZm:** Csontosné B. Gyöngyi: Szentírásmagyarázat. Bp., BÍRÓ family Kft., 1995. **E-GYS:** Emmanuel nővér: Gyermekeim, segítetek, hogy szívem győzzön! [s. l.] Nyolc Boldogság Katolikus Közösség. (Imprimatur: Gubbio, 1995.) **EKL-MASZ:** Edelényi István – Katona József – Lukács István: A Mennyei Atya szeret minket. Bp., SZIT. (Római katolikus

hittankönyvek. Új sorozat. I.) [s. a.] (Tizenharmadik kiadás) **GYA-JJH:** György Attila: Jézus jön hozzánk. Elsőáldozók könyve. Bp., Szent Gellért Kiadó és Nyomda. [s. a.] **GYA-JSZ:** György Attila: Jöjj, Szentlélek! Előkészület a bér mátkozásra. Sashalom, Római Katolikus Plébánia. [s. a.] **GYA-ÖGY:** György Attila: Örömhír a gyermekeknek. „C év”. Bp., Ecclesia Szövetkezet, 1989. **GYE-IGYV:** S. Gyurkovics Mária – Eisenbarth Kriszta: Isten gyermekei vagyunk. Keresztény környezetismereti csoportfoglalkozások 5–7 éves korú gyermekek számára. Módszertani segédanyag. Bp., Jel Kiadó (a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének kiadója). (Jóváahagyva: Vác, 1996.) **Hek:** Hitelemzések. Dr. Hamvas Endre: *Kis Katekizmus* alapján átdolgozott *Jézushoz megyünk* c. hittankönyvhöz. (Összeállította a Veszprémi Egyházmegye Hitoktatási Bizottsága.) Bp., SZIT, 1985. **HÉL-1:** „Hogy életük legyen...” Kateketikai segédanyag. 1. Óvodás. Szerk. Fogassy Judit SDSH. Bp., Esztergom–Budapesti Főegyházmegye Hitoktatási Felügyelősége, 2000. **HÉL-2:** „Hogy életük legyen...” Kateketikai segédanyag. 2. Általános iskolás korosztály. Szerk., kiadó: u. s. **HÉL-3:** „Hogy életük legyen...” Kateketikai segédanyag. 3. Fiatalok. Szerk., kiadó: u. s. **HÉL-4:** „Hogy életük legyen...” Kateketikai segédanyag. 4. Felnőttek. Szerk., kiadó: u. s. **HÉL-6:** „Hogy életük legyen...” Kateketikai segédanyag. 6. Mindennapi liturgiák. Szerk., kiadó: u. s. **HéV:** Hiszem és vallom. A keresztény hit alapigazságai. Dogmatika. Összeállította: A Budapesti Hitoktatási Felügyelőség. [Bp.,] Budapesti Hitoktatási Felügyelőség, 1990². **HFŐ:** Húsvéti fényes örömnünk. Húsvéti nagykönyv az egész család számára. Szerk. Komáromi Borbála. Szeged, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., 1999. **HK-02:** Hitvallás kalendárium 2002. Szerk. Albán József. Győr, Egyházi Iskolák és Templomok Fenntartásáért Alapítvány. [s. a.] **HK-ÉaO:** Harmath Károly: Érted, amit olvasol? Bibliai kvíz egyéni- és csoportmunkához. Szeged, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., 1999. **IGYV:** Isten gyermekei vagyunk. Ima- és énekeskönyv katolikus gyermekek számára. Bp., SZIT, 1999⁶. **JÉ:** Jézussal élünk. Bibliai történetek a katekizmus igazságaival. Bér má lási előkészítővel. Dr. Hamvas Endre érsek *Bibliai történetek* című könyvének átrendezésével összeállította a Veszprémi Egyházmegye Hitoktatási Bizottsága. Bp., SZIT. (Módosított kiadás; nihil obstat: 1985.) **KÁD:** A Katekézis Általános Direktóriuma. [Jegyzi:] A Klérus Kongregációja. Bp., SZIT, 1998. **KEK:** A Katolikus Egyház Katekizmus. Bp., SZIT, 1994. **KEKt:** A Katolikus Egyház katekizmusának tárgymutatója. Segédlet a hittudományi kar, hittudományi főiskolák és levelező tagozatok hallgatóinak. 3. Bp., SZIT. [s. a.] **KHE-1:** Katolikus hit és erkölcs. 1. kötet. Jézussal az úton a mennyei Atya felé. 6 éves korosztály. Szerzők: „Champagnat Csoport”. Mária Iskolatestvérek Szerzetes Rend, fms. (Második, javított kiadás; jóváahagyva: Győr, 1993.) **KHE-2:** Katolikus hit és erkölcs. 2. kötet. Jézus követségében járunk. 7 éves korosztály.

Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. **KHE-3:** Katolikus hit és erkölcs. 3. kötet. Találkozás az Istennel. 8 éves korosztály. Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. (Második, javított kiadás.) **KHE-4:** Katolikus hit és erkölcs. 4. kötet. Szentségi élet az Egyházban. 9 éves korosztály. Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. (Második, javított kiadás.) **KHE-5:** Katolikus hit és erkölcs. 5. kötet. Az üdvösségre váró nép. 10 éves korosztály. Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. **KHE-6:** Katolikus hit és erkölcs. 6. kötet. [= 11. kötet: 16 éves kortól] Jézus kezdettől fogva jelen van az Egyházban. 11 éves kortól. Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. **KHE-7:** Katolikus hit és erkölcs. 7. kötet. A keresztyén hit alapjai. 12 éves kortól. Szerzők, kiadó: u. s. (Jóváhagyva: Győr, 1993.) **KHE-8:** Katolikus hit és erkölcs. 8. kötet. Keresztyén élet. 13 éves kortól. Szerzők, kiadó: u. s. (Jóváhagyva: Győr, 1995.) **KHE-9:** Katolikus hit és erkölcs. 9. kötet. A Biblia üzenete. 14 éves kortól. Szerzők, kiadó, jóváhagyás: u. s. (Jóváhagyva: Győr, 1996.) **KHE-10:** Katolikus hit és erkölcs. 10. kötet. A keresztyén tökéletesség útja. 15 éves kortól. Szerzők, kiadó: u. s. (Jóváhagyva: Győr, 1997.) **KHE-11:** Katolikus hit és erkölcs. 11. kötet. [= 6. kötet: 11 éves kortól.] 16 éves kortól. Krisztus Egyháza a történelemben. Szerzők, kiadó: u. s. Második, átdolgozott kiadás; jóváhagyva: Győr, 1993. (*A 6. és a 11. kötet betű szerint megegyezik egymással.*) **KL-Vk:** Koronc László: Vezérkönyv. Bajtai: *Jézus, a mi életünk* (3. osztály) (elsőáldozók részére) és Bajtai: *Ilyeneké az Isten országa* (2. osztály) című hittankönyvekhez. Véménd, Véméndi Katolikus Plébánia, 1992. **KSZR-JSZH:** Kincsesné Szele Rita: A játék szerepe a hitoktatásban. (Pasztorális füzetek III.) Bp., Új Ember Kiadó, 2001. **LM-MKE:** Lugosi Margit: A mennyei kiskert előtere... Segédanyag az óvodás korú gyermekek vallásos neveléséhez. (Felhasználható hittan-foglalkozásokhoz, eszközkészítéshez, szemléltetéshez.) (Óvónők Kiskönyvtára 1.) Bp., Katolikus Iskolák Főhatósága. (Nihil obstat: Vác, 1993.) **MD-Gynek:** Márton Dénes: Gyermekeknek. (Szentbeszéd, történetek) [Pécs, 1995.] **MéF:** Munkafüzet és feladatgyűjtemény [az] Ószövetség katolikus fiataloknak c. hittankönyvhöz. Bp., Hitoktatási Kiadó Bt., 1993. **MKD:** Magyar Kateketikai Direktórium. [Jegyzi:] A Magyar Katolikus Püspöki Kar Országos Hitoktatási Bizottsága. Összeállította és szerk. az Országos Hitoktatási Bizottság Munkacsoportja. Bp., SZIT, 2000. **MZ-DaU:** Mándy Zoltán: Dicsérvjétek az Urat! Liturgikus hittankönyv. (A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Hitoktatási Bizottságának hittankönyve.) Egeri Főegyházmege, Eger, 1992. **OSI-ÓHN:** Orossné Seper Ildikó: Óvodások hitre nevelése. A katolikus óvoda szerepe a gyermekek keresztyén hitre nevelésének megalapozásában, a családpsztorációban és az egyházközség „új evangelizációjában”. (Óvónők Kiskönyvtára 4.) Bp., Márton Áron Kiadó. A Magyar Katolikus Püspöki Kar Lelkipasztori Intézetének Kiadója [továbbiakban: MÁK], 2001. **ÖD-II:** II. Ökumenikus Direktórium. Az ökumenizmus elveinek és szabályainak

alkalmazásáról. (Római Dokumentumok IV.) [Jegyzi:] Keresztények Egységét Előmozdító Pápai Tanács. Bp., SZIT, 1996. **ŐM-IGYV:** Örfy Mária [A szerző neve helyesen itt és a következő kiadványnál feltehetően Örfi Mária.]: Isten gyermekei vagyunk. Keresztény alapismeretek. Hittankönyv az 1. osztály részére. Bp.–Győr, MÁK, 2001². **ŐM-JTV:** Örfy Mária: Jézus tanítványai vagyunk. Jézus Krisztus az Isten fia, a mi megváltónk. Hittankönyv a 2. osztály részére. Bp.–Győr, MÁK, 2001. **PL-IE:** Pusztai László: Ismerem enyéimet... és enyéim ismernek engem. Katolikus egyháztörténelem középiskolák számára. Bp.–Győr, MÁK, 1999. **PL-KEI:** Pusztai László: A Katolikus Egyház istentisztelete. Liturgia. Hittankönyv az 5. osztály részére. Bp.–Győr, MÁK, 1999². **RE-EK:** Rédly Elemér: Elsőáldozók könyve. Bp., SZIT. (Római katolikus hittankönyvek. Új sorozat. II.) [s. a.] (Kilencedik, javított kiadás.) **RKHT:** Római katolikus hittan tanterv és minta tanmenet. A 6 + 6-os és a 8 + 4-es általános iskolák és gimnáziumok 1–12. évfolyamai számára. Készítették Örfi Mária és Pusztai László. Bp., MÁK, 1997. **RS-BKEK:** Ratzinger, Joseph – Schönborn, Christoph: Bevezetés a Katolikus Egyház Katekizmusába. Bp., Ecclesia Szövetkezet, 1994. **SG-ÉNCs:** Salamon Gézáné: Érzelmi nevelés a családban. (Pasztorális füzetek VII.) Bp., Új Ember Kiadó, 2001. **SZHF:** A szülők és a hitoktatók figyelmébe. Útmutató a *Mennyei Atya szeret minket c.* hittankönyv használatához. Szerk. a Magyar Püspöki Kar Hitoktatási Bizottsága. [Szombathely?, s. a.] **SZM-VA:** Szentmártoni Mihály: A vallásoktatás akkordjai. A hitoktatás technikája és művészete. Szeged, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., 2001². **TF-NK:** Tomka Ferenc: Nagykorúság Krisztusban. (Bérmálkozók könyve) Bp., SZIT. [s. a.] (Hetedik kiadás) **TF-TK:** Tomka Ferenc: Találkozás a kereszténységgel. Fiataloknak, felnőtteknek, bérmálkozóknak, katekumeneknek. Bp., SZIT, 2001³. **TZ-K-1:** Tarjányi Zoltán: Kateketika. I. A hitoktatás elmélete és története. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának jegyzetei [továbbiakban: PPKEj]) Bp., SZIT, 2000². **TZ-K-2:** Tarjányi Zoltán: Kateketika. II. (PPKEj) Bp., SZIT, 1999. **TZ-P-1:** Tarjányi Zoltán: Pedagógia. I. A keresztény nevelés és oktatás története. (PPKEj) Bp., SZIT, 2000². **TZ-P-2:** Tarjányi Zoltán: Pedagógia. II. Az ember személyi kibontakozása. (PPKEj) Bp., SZIT, 1999. **TZ-P-3:** Tarjányi Zoltán: Pedagógia. III. A keresztény nevelés keretei és tartalma. (PPKEj) Bp., SZIT, 1999. **ÚK:** Új kiskatekizmus. Kérdések és válaszok. [s. l.] Bencés Kiadó, 1994. [Eredeti kiadás: Bologna, 1993.]

In: *Mozgó Világ*, (29.) 2003/2. 23-52.

Megi.: Az elemzés református egyházi pandanjához lásd: A soá [holocaust] és a zsidóság napjaink református hittankönyveiben. In: *A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat. Zsidóság a tankönyvekben.* Összeállította: Raj Tamás.

Budapest: Makkabi. 1994. 64-115. Részben átdolgozott kiadása: A soá és a zsidóság a református hittankönyvekben. In: Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam - egyház - iskola - társadalom a 20. században. (Szerk.: Nagy Péter Tibor.) Budapest: Új Mandátum. 2000. 113-142.